

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра української мови,
літератури та методики навчання

ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
В УЧНІВ 5-Х КЛАСІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ

Магістерська робота

зі спеціальності 014 Середня освіта

(Українська мова і література)

студентки 61-2 У групи

Навчально-наукового інституту

філології та історії

Зоревої Галини Петрівни

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент

Медвідь Наталія Сергіївна

Глухів – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	8
1.1. Сутність понять «компетентність», «компетентнісний підхід», «лексична компетентність».....	8
1.2. Лінгвістичні засади формування лексичної компетентності учнів.....	21
1.3. Лінгводидактичні підходи до формування лексичної компетентності учнів.....	27
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ 5-Х КЛАСІВ	33
2.1. Стан досліджуваної проблеми в шкільній практиці.....	33
2.2. Методи та прийоми формування лексичної компетентності учнів.....	49
2.3. Система вправ і завдань, спрямована на формування лексичної компетентності в учнів 5-х класів.....	59
ВИСНОВКИ	
.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	76
ДОДАТКИ	
.....	90

ВСТУП

Актуальність роботи. Національною доктриною розвитку освіти визначено, що пріоритетом державної політики є формування мовної особистості, людини комунікативно компетентної, здатної й готової до спілкування в будь-якій життєвій ситуації і в різних сферах суспільного життя.

Закони України «Про освіту», «Про вищу освіту», Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття), Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти, Державні стандарти початкової, базової і повної середньої освіти спонукають до пошуку продуктивних шляхів підвищення якості мовної освіти, що передусім зумовлює необхідність теоретичного обґрунтування, розроблення й упровадження методичної системи формування низки предметних і ключових компетентностей у здобувачів освіти [23; 31; 32].

Сучасною формою виміру результативності навчання є загальна компетентність. Учень має чітко усвідомити, що, готуючись до професійного вибору, необхідно оволодіти певними мовно-комунікативними вміннями, що формуються на основі комунікативної компетентності.

Складником комунікативної компетентності є мовна компетентність, яка передбачає знання учасниками комунікації норм і правил мови й уміле використання їх під час продукування висловлювань.

Невід'ємною частиною мовної компетентності є лексична компетентність. Лексичну компетентність розуміємо як усвідомлене мотивоване використання лексичних засобів учнями, що забезпечують можливість висловити власні думки й ставлення до сказаного. Тож лексична компетентність полягає в оволодінні лексичними засобами мови й умінні користуватися ними. Вона передбачає багатий словниковий запас; правильне уживання слова відповідно до поняття; урахує можливості лексичної сполучуваності слів. Вибір і використання лексичних елементів залежить від сфери й ситуації, у яких відбувається комунікативний процес.

Формування лексичної компетентності в учнів лінгводидакти розглядають у контексті проблем шкільної мовної освіти в Україні, основними аспектами якої є забезпечення пріоритету української мови як державної, створення умов для розвитку особистості.

Проблема збагачення словникового запасу учнів у контексті вивчення різних розділів української мови була предметом наукових досліджень багатьох дослідників. Означений аспект розглядається в сучасних лінгводидактичних працях, присвячених розвитку мовлення учнів (Бондаренко Н., Голуб Н., Капінос В., Ладиженська Т., Мацько Л., Пентиліук М., Шелехова Г. та ін.).

Про важливість, багатоаспектність і складність проблеми функціонування в мовленні учнів виражальних мовних засобів свідчать також численні розвідки вітчизняних і зарубіжних учених, у яких досліджуються питання збагачення активного словника учнів різних вікових груп (Біляев О., Гавриш Н., Голуб Н., Кожуховська Л., Левченко Т., Пономарьова К. та ін.).

Оновлення зазнають мовний (Бакум З., Пентиліук М., Караман С., Плиско К., Шляхова В., Ярмолюк А. та ін.) і комунікативний (Варзацька Л., Дженджеро О., Єрмоленко С., Ладиженська Т., Омельчук С., Подлевська Н. та ін.) компоненти вивчення мови.

Різні аспекти компетентнісного підходу відображено в публікаціях Н. Бібік, Т. Гнаткович, Н. Голуб, О. Горошкіної, І. Зимньої, В. Краєвського, Л. Мамчур, Н. Остапенко, О. Савченко, Г. Шелехової та ін. Однак, як засвідчив аналіз наукових джерел, недостатньо розробленою є методична система, спрямованої на формування лексичної компетентності в учнів 5-х класів на уроках української мови в Новій українській школи.

Мета дослідження – дослідити теоретико-методичні засади формування лексичної компетентності здобувачів освіти на уроках української мови та розробити систему вправ та завдань для учнів 5-х класів.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

- уточнити сутність понять «компетентність», «компетентнісний підхід», «лексична компетентність»;

- проаналізувати лінгвістичні засади формування лексичної компетентності учнів;

– розкрити лінгводидактичні підходи до формування лексичної компетентності учнів на уроках української мови;

– з'ясувати стан досліджуваної проблеми в шкільній практиці;

– обґрунтувати добір методів і прийомів формування лексичної компетентності учнів;

– розробити систему вправ і завдань для формування лексичної компетентності в учнів 5-х класів на уроках української мови.

Об'єкт дослідження – процес навчання української мови учнів 5-х класів.

Предмет дослідження – методи і прийоми формування лексичної компетентності в учнів 5-х класів на уроках української мови.

Для реалізації мети і завдань магістерського дослідження були використані такі **методи**: *методи теоретичного пізнання*: аналіз психолого-педагогічної та методичної літератури з проблеми дослідження, порівняння, моделювання змісту навчання, узагальнення педагогічного досвіду, системний аналіз; *методи емпіричного пізнання*: аналіз нормативної документації, чинних програм, підручників і посібників, спостереження, опитування, анкетування.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що обґрунтовано наукові засади формування лексичної компетентності учнів 5-х класів; визначено місце її в ієрархії шкільних компетентностей; обґрунтовано добір методів, прийомів, засобів організації уроків української мови та розроблено систему вправ і завдань, спрямовану на формування лексичної компетентності учнів.

Теоретична значущість роботи полягає в уточненні поняття «лексична компетентність», конкретизації основних принципів, методів і прийомів формування лексичної компетентності на уроках української мови в 5-х класах.

Практична значущість полягає в можливості використання основних положень дослідження в освітньому процесі ЗЗСО на уроках української мови у

5-х класах, під час розроблення методичних посібників для вчителів, під час проходження педагогічної практики в школі.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні положення і висновки дослідження обговорювалися на V Всеукраїнській студентсько-викладацькій науково-практичній інтернет-конференції з міжнародною участю «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (15-16 лютого 2023 р., м. Глухів), V Всеукраїнських студентських наукових читань із нагоди 209-ї річниці від дня народження Т. Г. Шевченка (9 березня 2023 р., м. Ізмаїл), XIV Всеукраїнській студентсько-викладацькій конференції «Мова й література у проєкції різних наукових парадигм» (18 квітня 2023 р., м. Полтава), Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми лінгвістики та лінгводидактики» (11-12 травня 2023 р., м. Умань), Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Арватівські читання-2023» (17 травня 2023 р., м. Ніжин) та звітній науковій конференції (2023 р., м. Глухів).

Публікації. Основні теоретичні положення наукового дослідження викладено у 2 публікаціях:

1. Зорева Г. Формування лексичної компетентності в учнів 5-х класів на уроках української мови. *Науковий потенціал дослідника: філологічні та методичні пошуки: зб. наукових праць викладачів і студентів* [випуск 11] / за заг. ред. В. А. Каліш. Глухів : Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, 2023. С. 355–364.

2. Зорева Г. П. Система вправ і завдань для формування лексичної компетентності учнів 5-х класів. *Глухівські наукові читання – 2023. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук: збірник матеріалів XIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції молодих учених і студентів 6–8 грудня 2023 р.* Глухів. 2023. С. 165–167.

Структура дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури, додатків.

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, проаналізовано

ступінь вивчення проблеми, визначені мета, об'єкт, предмет, завдання, представлені методи дослідження, наукова новизна, теоретична і практична значущість, шляхи апробації результатів дослідження, структура роботи.

У першому розділі **«Теоретичні засади формування лексичної компетентності в учнів 5-х класів»** уточнено сутність понять «компетентність», «компетентнісний підхід», «лексична компетентність»; проаналізовано лінгвістичні засади формування лексичної компетентності учнів; розкрито лінгводидактичні підходи до формування лексичної компетентності учнів на уроках української мови.

У другому розділі **«Методика формування лексичної компетентності в учнів 5-х класів»** проаналізовано стан досліджуваної проблеми в шкільній практиці; обґрунтовано добір методів, прийомів, засобів формування лексичної компетентності; розроблено систему вправ і завдань для формування лексичної компетентності в учнів 5-х класів.

У **висновках** сформульовано результати проведеного дослідження, що фіксують досягнення поставленої мети і завдань.

Список використаної літератури нараховує 130 найменувань.

У **додатках** подано анкету для вчителя, тренувальні вправи для формування лексичної компетентності учнів, конспект уроку.

Загальний обсяг наукової роботи – 101 сторінка, із них – 75 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ 5-Х КЛАСІВ

1.1. Сутності понять «компетентність», «компетентнісний підхід», «лексична компетентність»

Реформування середньої освіти передбачає гармонійний розвиток учня, виховання загальнолюдських цінностей, розвиток самостійності, творчих здібностей та самореалізацію кожної особистості.

В освітніх стандартах наголошується на тому, що вчитель має не лише давати знання, а й вчити учнів ними користуватися. Знання разом із уміннями формують життєві компетентності здобувачів освіти, необхідні в майбутньому. Тому сучасний освітній процес має здійснюватися в контексті компетентнісного підходу.

Компетентність є підґрунтям успішної самореалізації випускника в суспільстві, тож компетентнісний підхід передбачає активну самостійну роботу здобувачів освіти, роботу в парах, малих групах, проектну діяльність, спрямовує освітній процес на формування та розвиток ключових і предметних компетентностей особистості

Компетентнісний підхід – це «ефективний виховний засіб розвитку особистості, спрямований на активне і конструктивне входження людини в сучасні суспільні процеси та досягнення» [5, с. 21]. Вітчизняні та зарубіжні вчені (Авдєєва Н., Бібік Н., Божович О., Ващенко Л., Гейхман Л., Гудзик І., Зимня І., Краєвський В., Маркова А., Пометун О., Селевко Г., Савченко О.) розробили методику впровадження компетентнісного навчання в систему шкільної мовної освіти.

З'явилася низка наукових праць присвячених реалізації компетентнісного підходу в українській лінгводидактиці (Варнавська І., Горошкіна О., Климова К., Коваленко Н., Кучерук О., Ницета В., Остапенко Н., Пентилюк М., Шелехова Г.), однак ще багато питань залишаються не з'ясованими.

Дослідження наукової проблеми починається з вивчення термінології. В активний обіг увійшли такі терміни, як «компетенція», «компетентність», «компетентнісний підхід», «ключові компетентності», «предметні компетентності». Щоб уникнути різнотлумачення у процесі дослідження, керуватимемося таким розумінням окреслених термінів.

Компетенція – загальносоціальна норма, зразок, який у сфері освіти є запитом суспільства у вигляді переліку знань, умінь і навичок, якими учні повинні оволодіти відповідно до програми, освітніх цілей та завдань [29].

На думку Ю. Швалба, поняття компетенції відображає соціальний аспект діяльності суб'єкта і фіксує коло зовні поставлених і пропонованих цілей і способів діяльності [124, с. 31].

У системі освіти компетенція суб'єкта визначається як цілі освітньої діяльності суб'єкта та навчальний план. Тож компетенція відображає «цільовий бік соціальної діяльності суб'єкта, роблячи її більш визначеною і водночас обмеженою» [10, с. 12].

У тлумачному словнику компетенція визначається як «коло питань, у яких хтось добре обізнаний; коло чийхось повноважень, прав» [13, с. 289].

На думку А. Хуторського, компетенція – це сукупність взаємопов'язаних смислових орієнтацій, знань, умінь, навичок і досвіду діяльності учня щодо певного кола об'єктів реальної дійсності, необхідних для здійснення особистісно та соціально значущої продуктивної діяльності. [75, с. 33].

С. Бондар визначає компетенцію як здатність розв'язувати проблеми, яка забезпечується не лише володінням готовою інформацією, а й інтенсивною участю розуму, досвіду, творчих здібностей учнів [5, с. 2].

Компетенція, на думку С. Шишова та В. Кальнея, – це загальна здатність, яка ґрунтується на знаннях, досвіді, цінностях, нахилах, набутих у процесі навчання [89, с. 128].

М. Головань зауважує, що термін «компетенція» містить досвід чотирьох типів:

- 1) досвід пізнавальної діяльності у формі знань;

2) досвід реалізації відомих способів діяльності у вигляді умінь діяти за зразком;

3) досвід творчої діяльності у формі умінь приймати ефективні рішення в проблемних ситуаціях;

4) досвід реалізації емоційно-ціннісного ставлення у формі особистісних орієнтацій [18, с. 5].

Отже, у науковій літературі під компетенцією розуміють взаємозв'язок не лише знань, умінь, навичок, а й цінностей та особистого досвіду. Компетенція – це така властивість або якість людини, яка дозволяє вирішувати різні завдання. Володіння певною компетенцією означає не лише використання інформації, а й інтенсивну діяльність розуму, прояви творчих здібностей, які необхідні для здійснення продуктивної діяльності.

Існують різні підходи і до визначення поняття «компетентність».

У Законі України «Про освіту» компетентність визначається як інтегрована якість особистості, яка є динамічним поєднанням знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, ціннісних орієнтацій, інших особистісних якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, вести професійну та/або подальшу освітню діяльність [34].

Дж. Равен визначає компетентність як специфічну здатність, необхідну для ефективного виконання певної дії в конкретній предметній галузі, яка включає вузькоспеціалізовані знання, особливий вид предметних умінь, способи мислення, а також розуміння відповідальності за свої дії [69, с. 78].

Під компетентністю І. Родигіна розуміє не специфічні предметні уміння та навички, не абстрактні предметні мисленнєві дії чи логічні операції, а конкретні життєві, необхідні людині будь-якої професії, віку, сімейного стану [70, с. 32–33].

А. Хуторський інтерпретує компетентність як володіння учнем відповідною компетенцією, у тому числі його особистісним ставленням до предмета діяльності, як сформованою якістю особистості учня і мінімальним досвідом діяльності в цій сфері [84, с. 153].

Отже, компетентність – це сукупність конкретних умінь і навичок особистості, необхідних для успішної життєдіяльності здобувачів освіти.

Тож у сучасній освіті відбулося зміщення акцентів із накопичення заздалегідь визначених знань, умінь і навичок на вироблення і розвиток здатності діяти, практично використовувати набутий досвід.

Тож можна стверджувати, що компетентність є цілісною якістю особистості.

Компетентності дають змогу усунути протиріччя між теоретичними відомостями, які здобувач освіти засвоює, та їх використанням для вирішення вже конкретних життєвих проблем:

- 1) уміти розрізняти предмети, ознаки, властивості;
- 2) аналізувати та пояснювати причини та наслідки подій, явищ, дій;
- 3) створювати тексти, проєкти;
- 4) висловлювати ставлення до подій, дій своїх та інших;
- 5) брати участь у колективних справах, вирішенні навчальних завдань;
- 6) оцінювати дії, різні моделі поведінки тощо [57, с. 12-13].

Компетентність розглядається переважно як особистісний результат навчальної діяльності, практичний індивідуальний досвід успішного використання відповідних знань і вмінь у різноманітних життєвих ситуаціях; як показник того, що учень усвідомлює корисність знань, умінь для досягнення бажаного результату.

Акцент на компетентності – це не відмова від знань і навичок, а передусім переформатування цих компонентів, надання їм ефективності. Адже внутрішня структура компетентності визначається знаннями, практичними навичками, ставленням до себе, до людей, до світу; емоційно-ціннісним сприйняттям, наявністю мотивації.

Зіставивши поняття «компетенція» і «компетентність», можна зробити висновки: компетенція – це окреслені вимоги до знань і досвіду в певній галузі; компетентність – це володіння компетенцією, що виявляється в сукупності знань, умінь, навичок, досвіду та особистісних якостей; здатність і готовність вирішувати проблеми та завдання у реальних життєвих ситуаціях [18, с. 7].

Компетентнісний підхід – це «спрямування освітнього процесу на формування та розвиток ключових (базових) і предметних компетентностей» [11, с. 137].

Компетентнісний підхід на перше місце ставить не знання здобувача освіти, а його здатність вирішувати проблеми, які можуть виникнути в таких ситуаціях:

- 1) пізнанні світу та формуванню власної картини про нього;
- 2) міжособистісній взаємодії;
- 3) оцінці чужих і власних дій;
- 4) споживацькій та естетичній оцінці;
- 5) виконанні різних соціальних ролей;
- 6) здійснення певного вибору;
- 7) захисту особистих інтересів тощо [17, с. 23].

А. Хуторський подає трирівневу ієрархію компетентностей:

- 1) ключові компетентності (загальний зміст освіти);
- 2) загальнопредметні компетентності (стосуються певного кола навчальних предметів і освітніх галузей);
- 3) предметні компетентності (мають специфічний опис і можливість формування під час вивчення навчальних предметів) [115, с. 14].

Ключові компетентності виявляються у здатності учня до ефективної життєдіяльності в усіх сферах людського буття.

Загальнопредметні компетентності допомагають успішно опанувати предмети певної освітньої галузі.

Предметні компетентності забезпечують засвоєння учнями змісту конкретних навчальних предметів [96, с. 27].

Ключові компетентності – найважливіші, оскільки вони мають забезпечити соціалізацію особистості, її утвердження в суспільстві. Їх особливостями є сприяння успіху, підвищення якості соціальних інститутів та охоплення різних сфер суспільного життя.

Чинний Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти визначає такі ключові компетентності:

- вміння вчитися;
- спілкуватися державною, рідною та іноземними мовами;
- математична;
- базові компетентності в галузі природничих наук і технологій,
- інформаційно-комунікаційна,
- соціальна,
- громадянська,
- загальнокультурна,
- підприємницька,
- здоров'язбережувальна [23, с. 55].

Стандарт також визначає перелік предметних (галузевих) компетентностей:

- комунікативна,
- літературна,
- міждисциплінарна естетична,
- природничо-наукова,
- математична,
- проєктно-технологічна,
- інформаційно-комунікаційна,
- суспільствознавча,
- історична,
- здоров'язберігаюча.

Під предметною компетентністю розуміємо здатність учня досягати бажаних результатів за допомогою знань, умінь і навичок, особистісних якостей, сформованих під час розв'язання різноманітних навчальних завдань.

Переорієнтація на компетентнісний підхід в освітній сфері передбачає зміни всіх складових: змістової (доопрацювання програм, створення нової концепції підручника), контрольної (удосконалення критеріїв оцінювання навчальних досягнень), організаційної (зміни в організації навчального процесу тощо).

Результатом компетентної освіти мають стати компетентності, важливою складовою яких є особистісні якості здобувача освіти (активність, відповідальність, комунікабельність, здатність до співпереживання та рефлексії, допитливість, креативність, ініціативність).

У Загальноєвропейських рекомендаціях з мовної освіти задекларовано, що компетентності формуються в учнів у процесі набуття досвіду користування мовою [31].

Навчальний предмет «Українська мова» посідає особливе місце у підготовці здобувачів освіти, оскільки є не лише об'єктом вивчення, а й засобом, а тому потребує переорієнтації з процесу засвоєння учнями знань про мову та формування мовних, мовленнєвих умінь і навичок на оволодіння лініями змісту мовної освіти – мовленнєвою, мовною, соціокультурною і діяльнісною. У сукупності вони формують комунікативну компетентність особистості, сприяють розвитку національної самосвідомості, патріотичному, морально-етичному та естетичному вихованню учнів.

На відміну від інших предметів, для яких комунікативна компетентність є ключовою, для шкільного курсу української мови вона є водночас і ключовою, і предметною, оскільки передбачає формування в учнів умінь усіх видів мовленнєвої діяльності.

Розглядається комунікативна компетентність як невід'ємний складник структури змісту освіти та цілісна система, що поєднує знання, уміння, навички, психічні, моральні та поведінкові особливості особистості, які забезпечують успішне спілкування та сприяють формуванню самовпевненості.

Виділяють такі компоненти комунікативної компетентності: когнітивний, особистісний, ціннісно-смысловий, емоційно-поведінковий. Як показує практика, успішній організації комунікаційного процесу сприяє комплексне врахування всіх цих елементів, оскільки вони взаємопов'язані.

Когнітивний компонент передбачає формування інтересу до навчання, перетворення пасивного засвоєння теорії мови на активне, цікаве та корисне дослідження.

Якщо когнітивний аспект комунікативної компетентності спрямований на формування обізнаного мовця, стратега і тактика процесу спілкування, то ціннісно-смісловий аспект відбирає, засвоює, структурує, перетворює та поширює інформацію; формує моральне обличчя здобувача освіти.

Дж. Равен зазначає, що ефективність програм можлива лише за умови розуміння зв'язку між цілями освітнього проекту та системою цінностей [28].

Основним напрямом сучасної освіти є формування особистості, яка творчо мислить і здатна до саморозвитку та адаптації в суспільстві.

Узагальнений образ сучасного здобувача освіти, на думку вітчизняних і зарубіжних науковців, має поєднувати в собі такі характеристики: активність, ініціативність, рішучість, комунікабельність, особисту відповідальність, схильність до аналізу та самоконтролю, самовпевненість, працездатність у колективі тощо. Для цього необхідно подбати, з одного боку, про високий коефіцієнт корисності теоретичних знань, а з іншого – про ефективні механізми їх трансформації в практичний досвід. Знання мають бути запорукою комфортного життя в суспільстві, успішного професійного розвитку та облаштування особистого життя.

Тож дуже важливо розвивати у здобувачів освіти потребу і вміння вчитися протягом усього життя. Зміст навчального матеріалу варто визначити з огляду на його корисність поза школою.

Кожен навчальний предмет в умовах особистісно орієнтованого навчання розглядається як «засіб розвитку особистості» [27, с. 28].

Провідною компетентністю, формування якої має забезпечити урок української мови, є комунікативна.

По-перше, комунікативні знання, уміння і досвід необхідні для вирішення багатьох життєвих завдань у різних ситуаціях.

По-друге, комунікативна грамотність – необхідна умова успіху людини в особистому та професійному житті. Уміння грамотно говорити та ефективно слухати є найважливішими навичками, необхідними випускникам для успішного працевлаштування та подальшого кар'єрного росту.

По-третє, комунікативно компетентна людина більш впевнено почувається в житті та вміє ним керувати.

По-четверте, вміння домовлятися і жити разом перетворюється на життєву необхідність.

По-п'яте, незалежно від соціальних і професійних уподобань розуміння сутності спілкування необхідно кожному для духовного існування, самоствердження та розвитку [96, с. 47].

Комунікативна спрямованість процесу навчання української мови передбачає формування в учнів готовності успішно розв'язувати комунікативні завдання:

- здійснювати адекватний добір мовно-виражальних засобів;
- адекватно реагувати на співрозмовника;
- володіти всіма видами мовленнєвої діяльності;
- оцінювати та розуміти ситуацію спілкування;
- відчувати стан співрозмовника;
- організовувати конструктивне вирішення конфліктних ситуацій;
- ініціювати комунікативну взаємодію;
- при виборі рішень керуватися системою цінностей, схваленою суспільством.

Основними напрями роботи вчителя з формування комунікативної компетентності учнів є такі:

- розвивати вміння розуміти зміст усного та письмового мовлення;
- вчити створювати повноцінні комунікативні висловлювання, що відображають знання мовця про предмет мовлення, його думки, почуття, наміри;
- розвивати вміння налагоджувати взаємодію з людьми [39, с. 58];
- формувати розуміння цінностей і формулювати інструкції відповідно до них;
- ефективно розвивати емоційну сферу здобувачів освіти;
- формувати впевненість, адекватне мовне та мовленнєве її вираження;

- розвивати навички самоконтролю своєї діяльності;
- стимулювати наполегливість і бажання навчатися самостійно;
- розвивати схильність до критичного мислення;
- повернути увагу до проблем, пов'язаних із досягненням цілей;
- стимулювати самостійність та оригінальність мислення;
- виховувати почуття особистої відповідальності за мовленнєвий вчинок;
- виховувати готовність продукувати власні та реалізовувати чужі ідеї;
- розвивати вміння самостійно приймати рішення;
- розвивати вміння слухати інших людей і розуміти інформацію [51, с. 281–296].

У зв'язку зі змінами парадигми навчання потребують перегляду та ретельного відбору принципи, форми, методи та прийоми. Крім загальнодидактичних і специфічних принципів навчання мови, актуальності набувають ще й такі: мотиваційного забезпечення навчального процесу; ціннісна орієнтація; життєва доцільність і дієвість знань; забезпечення розвитку емоційних потреб здобувача освіти; спрямування освіти на всебічний і гармонійний розвиток; співпраця та взаємопідтримка; активність особистості; індивідуалізація; органічна єдність суб'єкта навчання, мовлення та освітнього процесу.

Про ефективність навчання засвідчують не тільки когнітивні показники (інформаційні), а й функціональні (ініціативність, наполегливість, активність, вміння працювати в команді, приймати рішення) та особистісні (відповідальність, віра в свої сили, толерантність, чуйність, емпатія). За визначенням психологів, ознаками особистісної зрілості є відповідальність, толерантність, саморозвиток і позитивне ставлення до світу [88, с. 157].

У контексті компетентнісного навчання оцінювання має виконувати низку функцій:

- стимулювання (заохочення учня до відповідальності за власні результати навчання);
- фасилітації (вчитися на помилках, усвідомлювати важливість інформації);

- констатації (наявність певних умінь, ступінь оволодіння знаннями та навичками, позитивні досягнення; невдач без покарання за них);
- динаміки (розвиток, зростання учня порівняно з попередніми досягненнями чи невдачами);
- мотивації (заохочувати здобувачів освіти до успіху).
- спонукання (активізувати учнів до активної навчальної діяльності);
- рефлексії (залучити здобувачів освіти до самооцінки за відомими критеріями);
- підтримування (підтримувати високу самооцінку) [71, с. 164].

Важливе значення мають особистісний та поведінковий компоненти компетентності. Результатами навчальної діяльності здобувачів освіти є конкретні поведінкові навички та особистісні характеристики:

- активність (здатність і бажання діяти);
- ініціативність (здатність ефективно працювати за мінімального керівництва або його відсутності; пропонувати різні шляхи вирішення проблем);
- пізнавальна та діяльнісна самостійність (здатність отримувати інформацію з різних джерел, самостійно приймати рішення);
- відповідальність (за власні рішення, дії, результати власної та колективної діяльності);
- здатність до саморегуляції (дисциплінованість, стійкість у стресових ситуаціях, вміння регулювати навантаження, розподіляти час і сили),
- комунікативні здібності (тактовність, вміння налагоджувати та підтримувати комунікативну взаємодію; ефективно та безконфліктно працювати в колективі) [44, с. 268].

Отже, об'єктами оцінювання навчальних досягнень з української мови учнів є:

- 1) знанневий компонент (знання, набуті на уроці та самостійно);
- 2) діяльнісний компонент (уміння та навички, сформовані на основі здобутих знань);

3) творчий компонент (уміння застосовувати знання, уміння та навички в нових умовах);

4) емоційно-ціннісний компонент (здатність регулювати власні емоції, відчувати, розуміти й адекватно реагувати на все, що оточує; узгоджувати свої дії з духовно-моральними цінностями);

5) поведінкові (здатність ініціювати певні дії, ідеї та реалізовувати їх; приймати самостійні рішення та нести за них відповідальність; самостійно продуктивно вирішувати життєві проблеми);

6) особистісний (вияв позитивних особистісних якостей, повага до гідності іншої людини тощо) [88, с. 129].

Тож найвищу оцінку може отримати здобувач освіти, який не тільки демонструє знання, а й уміння та досвід ефективного застосування цих знань у запропонованій ситуації.

Комунікативна компетентність виявляється в умінні успішно використовувати всі види мовленнєвої діяльності в процесі спілкування. Це дозволяє учням пізнавати навколишній світ і вирішувати життєво важливі завдання.

Основою комунікативної компетенції є лексична, яка передбачає певний запас слів та доцільне вживання їх у різних контекстах.

Розвиток лексичної компетенції розглядається не лише як засвоєння лексичних понять, формування лексичних умінь і навичок, а й як здатність застосовувати їх у процесі спілкування.

О. Хома лексичну компетенцію розглядає не лише як певну суму знань, а як таку, що базується на цих знаннях, цінностях та вміннях, набутих у процесі засвоєння лексикології [68, с. 16].

Н. Горбунова розглядає лексичну компетентність як здатність миттєво добирати слово залежно від конкретного мовленнєвого завдання та вводити це слово в мовленнєвий ланцюжок [48].

Відповідно до Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти під лексичною компетенцією розуміють знання та вміння користуватися словниковим запасом [31, с. 7].

Під лексичною компетенцією Н. Сіранчук розуміє здатність учня до мотиваційної, пізнавальної, практичної та рефлексивно-поведінкової лексичної діяльності на основі наявності певного запасу слів, а також адекватне вживання лексем, доречне використання образних виразів, фразеологічних зворотів [101, с. 38].

Мотиваційна лексична діяльність здобувача освіти передбачає:

- усвідомлення того, що якість мовлення людини та успішність її спілкування з іншими людьми залежать від багатства словникового запасу та вміння активно й успішно ним користуватися;
- інтерес до лексичних знань, допитливість і захоплення процесом вирішення навчально-пізнавальних завдань.

Пізнавальна лексична діяльність здобувача освіти спрямована на:

- збагачення словникового запасу;
- уточнення словника, тобто поглиблення розуміння значень відомих слів, синонімів, антонімів тощо;
- активізація словникового запасу, тобто використання якомога більшої кількості слів у мовленні, засвоєння сполучуваності слів з іншими словами, використання їх у конкретному тексті;
- вилучення нелітературних слів, виправлення помилок у наголошенні та вимові слів.

Рефлексивно-поведінкова лексична діяльність учня передбачає:

- активне використання словникового запасу;
- формування вміння долати мовленнєві стереотипи, прогнозувати мовленнєві ситуації;
- знаходження лексичних помилок у власному мовленні та висловлюваннях друзів;
- критична самооцінка словникового запасу власного мовлення.

Практична лексична діяльність школяра – це:

- накопичення в пам'яті значної кількості слів з усвідомленням усіх відтінків їх значення;

- робота над переносним значенням слів;

- робота над синонімами та антонімами;

- розвиток мовлення під час роботи над художнім твором [96, с. 72–73].

Отже, ключові поняття «компетентність», «компетентнісний підхід», «лексична компетентність» по-різному розглядаються науковцями, а тому єдиного змісту і визначення досі не мають. Поняття «компетентність» охоплює знання, уміння, навички, але не обмежується ними, оскільки є ширшим за змістом, поняттям вищого значенневого рівня. На відміну від навичок, компетентність є певною якістю людини. На відміну від уміння, вона може переноситися з одного предмета на інший, удосконалюватися не в результаті постійного повторення, автоматизації, а шляхом поєднання з іншими знаннями, уміннями та навичками. На відміну від знань, компетентність існує у формі діяльності, а не інформації про неї [18, с. 26]. Тож знання, уміння, навички є складовими компетентності.

Компетентнісний підхід передбачає формування та розвиток ключових (базових) і предметних компетентностей здобувача освіти, однією з яких є лексична. Лексична компетентність як одна з якостей особистості дає змогу свідомо здійснювати комунікативно-творчу діяльність, розвивати рівень культури мовлення. Вона значно ширша за поняття «знання», «уміння» та «навички» з лексики, оскільки поєднує в собі гнучкість мислення, здатність долати стереотипи та прогнозувати мовленнєві ситуації.

1.2. Лінгвістичні засади формування лексичної компетентності учнів

Сучасне суспільство вимагає від особистості досконалого володіння словом: оперування лексичною системою сучасної української літературної мови; тлумачення слова; розрізнення лексичного та граматичного значення слова; окреслення системних зв'язків (омонімічних, синонімічних, антонімічних); тлумачення багатозначних слів; вживання слів із прямим і переносним значенням; розуміння внутрішньосистемних зв'язків лексичних одиниць, тобто сформованості лексичної компетентності.

Під лексичною компетентністю розуміємо рівень володіння лексичними засобами української мови відповідно до мовленнєвої ситуації, розуміння семантики слова, свідоме збагачення словникового запасу та вміння застосовувати набуті знання на практиці [93, с. 51].

В. Новосьолова наголошує, що лексична компетентність є невід'ємною складовою мовної компетентності і «полягає в оволодінні лексичними засобами мови та вмінні ними користуватися. Передусім це багатий словниковий запас, правильне вживання слова з урахуванням значення та можливостей лексичної сполучуваності слів [68, с. 12].

О. Кучерук переконливо доводить, що лексична компетентність «є інтегративним особистісним утворенням (синтезом знань, умінь, досвіду тощо), що дає змогу застосовувати лексичні знання в навчальній і мовленнєвій практиці, у різних видах мовленнєвої діяльності, виправдано використовувати лексичні засоби під час спілкування» [48].

Н. Сіранчук визначає поняття «лексична компетентність» як здатність особистості швидко і якісно оперувати не словами, а семантичними полями, з яких людина вибирає потрібне слово, словосполучення, щоб висловлювати свою думку» [101, с. 40].

Такі думки науковців дають змогу узагальнити, що лексична компетентність здобувача освіти – це рівень оволодіння лексичними засобами української мови відповідно до мовленнєвої ситуації, дотримання лексичних норм, глибоке розуміння семантики слів, свідоме збагачення словникового запасу та вміння застосовувати набуті знання на практиці відповідно до

ситуацій спілкування, повага до українського слова та вільне володіння українською лексикою.

Науковці виділяють такі складові лексичної компетентності:

- мотиваційна (окреслює мету, завдання та мотиви вивчення лексики);
- пізнавальна (сприяє формуванню в учнів знань про функціонування лексичних одиниць);
- діяльнісно-практична (забезпечує розвиток навичок правильного вживання слів у мовленні);
- рефлексивна (визначає правильність вживання мовних одиниць та рівень володіння ними);
- поведінкова (самостійне опрацювання лексичного рівня української мови).

Передумовою формування лексичної компетентності здобувачів освіти є з'ясування сутності лексичних понять.

Термін «слово» учені розглядають як найменшу самостійну відокремлено оформлювальну значеннєву одиницю мови, яка зіставляється з окремим елементом дійсності (предметом, явищем, ознакою, процесом, відношенням тощо) і основною функцією якої є номінативна [120, с. 565].

Лінгвістичне обґрунтування роботи зі словом знаходимо в дослідженнях лінгвістів (І. Білодід, О. Бондар, В. Виноградов, А. Грищенко, Л. Мацько, М. Плющ, О. Селіванова та ін.), які приділяють значну увагу розкриттю системних відношень у лексиці, розглядають слово як предмет вивчення у взаємозв'язках з іншими словами.

У наукових працях зазначається, що важливими ознаками слова є його виділюваність як мінімальної самостійної одиниці мови та відтворюваність, які відрізняють його від інших мовних одиниць.

Мовознавці звертають увагу на те, що «ознака виділюваності відрізняє слово від морфеми і фонему, які не вживаються поза словом. На відміну від словосполучення і речення, слову властива ще й така ознака, як відтворюваність. Якщо словосполучення і речення будується заново, то слово

не створюється в процесі мовлення, а відтворюється таким, яким воно є в мові на певному синхронічному рівні розвитку» [106, с. 11].

Ю. Карпенко виділяє такі ознаки слова: самотійність, оскільки воно змінює своє місце в реченні, легко відтворюється; формальна цілісність, яка полягає у фонетичному та граматичному оформленні, непроникність слова; ідіоматичність зумовлює довільність зв'язку між звучанням і значенням [36, с.183]. Аргументи мовознавця переконують, що інші мовні одиниці тісно пов'язані зі словом, оскільки в слові відбувається процес звукової реалізації, в його межах функціонують афікси, за допомогою слів будуються синтаксичні одиниці.

А. Грищенко наголошує на двобічній сутності слова, яке «на відміну від морфеми виступає мінімальною одиницею, яка здатна самотійно виражати значення, вільно відтворюватися в мовленні (усному, письмовому), виконувати роль структурної одиниці речення» [108, с. 99].

Основна функція слова номінативна, яка полягає у виборі з кількох ознак найбільш точної, що відповідає певним історичним умовам виникнення.

У лінгвістиці розрізняють два типи найменувань: первинні та вторинні. Первинні номінації можуть бути абсолютно первинними і відносно первинними. Перша група об'єднує слова непохідні й спеціально створені (терміни). Друга – це слова, що мають семантичну природу, а її основою є встановлення у свідомості мовця певних відношень між елементом дійсності, уже закріпленим у номінативному складі мови, і тим, що тільки фіксується [4, с. 203], переносячи назву відомої реалії на нову. Вторинні номінації дають назву предметам шляхом перенесення її з іншого предмета.

Слово – двобічна одиниця, де зовнішній бік – звукова форма, а внутрішній – значення слова. О. Пономарів зазначає, що «без зовнішньої оболонки слово неможливо почути, без внутрішнього наповнення воно буде незрозумілим» [111, с. 46]. Тож слово – це синтез єдності форми і змісту, що складає довільний зв'язок.

Номінації виникають на основі здатності людського мислення до абстрагування. Поняття не існує поза словом: воно завжди фіксується, виражається, реалізується в слові як мовній категорії. Поняття є категорією логіки, а слово – категорією лінгвістики, зв'язок між ними «встановлюється у процесі спільної діяльності людей, тому слова розуміються приблизно однаково всіма членами мовного колективу» [108, с. 27].

На думку авторів підручника «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія», «поняття не існують самі по собі, ізольовано одне від одного, вони становлять певну систему понять, тому слова, які є зовнішнім виявом для них, у яких вони знаходять об'єктивну матеріалізацію, також становлять складну систему значень, індивідуальних і оригінальних у кожній мові» [106, с. 16].

Поняття як елемент значення слова не обов'язково є єдиним; на відміну від значення, воно не має емоційно-експресивного забарвлення.

Слово називає все, що оточує людину, допомагає організувати процес спілкування, дозволяє виявити почуття.

Виділяють різні підходи до розуміння значення слова:

- 1) аналітичний – відношення між словом, поняттями та елементами дійсності, виражені в звуковій формі (лексичне значення слова);
- 2) функціональний досліджує значення слова в реченні, його сполучуваність з іншими словами, тобто функціонування в контексті;
- 3) операційний з'ясовує значення слова як засобу спілкування;
- 4) діяльнісно-антропоцентричний репрезентує слово як трансформовану форму людської діяльності, встановлюючи тісний взаємозв'язок між словом і концептуальною сферою людини [4, с. 206–208].

Не всі слова означають поняття, але, відображаючи реалії навколишнього світу, мають значення, за яким вони поділяються на групи: повнозначні (самостійні), неповнозначні (службові), вигуки та звуконаслідувальні слова. На цій основі виділяється поняття «семантичне поле

слова» – «парадигматичне об'єднання лексичних одиниць певної частини мови за спільністю інтегрального компонента значення (архісеми)» [97, с. 327].

Слова, що належать до одного семантичного поля й об'єднані семантичними і структурними ознаками, є внутрішньо неподільною частиною словника. Розподіл слів за лексико-семантичними полями є одним із виявів системності мови. Одиниці одного поля окреслюють предметну, понятійну чи функціональну подібність означених явищ, а між різними лексико-семантичними полями існує тісний взаємозв'язок [95, с. 194].

Елементарним семантичним полем (мікрополем) є лексико-семантична група – «група слів однієї частини мови, об'єднаних одним словом або стійким словосполученням, значення якого повністю входить у значення інших слів групи і яке можуть замінювати інші слова в деяких контекстах» [107, с. 28]. У межах лексико-семантичної групи науковці виокремлюють менші парадигматичні групи лексем, основою яких є відношення гіпонімії, партитативності, еквонімії, синонімії, антонімії тощо.

Лексичне значення – «оформлений за граматичними законами певної мови предметно-речовий зміст, який є елементом загальної семантичної системи словника цієї мови» [128, с. 64], реалізується в контексті у вільному словосполученні з іншими словами і постає мовним відображенням об'єкта.

Лексичне значення слова визначається позамовними та лінгвістичними чинниками. Позамовні – предметно-понятійне співвіднесення слова з об'єктивною дійсністю та його емоційно-експресивне забарвлення, мовні – визначають залежність лексичного значення слова від його місця в стилістичній системі мови.

У структурі лексичного значення слова виділяють такі аспекти:

- сигніфікативний (власне семантичний) є ядром лексичного значення, мовним відображенням навколишньої дійсності;
- денотативний, для якого лексичне значення є результатом пізнання та діяльності людини;
- структурний визначає місце лексичної одиниці в загальній системі мови;

- прагматичний з'ясовує емоційно-експресивну оцінку лексичного значення слова [107, с. 32–33].

Щоб визначити лексичне значення слова, необхідно

- 1) дослідити його предметно-змістовний та понятійно-логічний зміст;
- 2) простежити, які реалії воно репрезентує, їх зв'язок із навколишнім світом;
- 3) обґрунтувати специфічну ознаку, яка дозволяє виділити лексичне значення слова.

Повнозначні слова мають також граматичне значення як «абстрагований зміст лексичної одиниці, зумовлений її формальною організацією, що дає змогу віднести слово до певного граматичного класу – частини мови» [97, с. 106].

Між лексичним і граматичним значенням встановлюється тісний взаємозв'язок, оскільки семантична картина слова – це єдність графічної форми і плану змісту. У процесі вивчення лексики усвідомлюється те, що вона є системою, а її елементи поєднані зв'язками:

- внутрішньослівними, що виражають зв'язки між значеннями одного слова;
- парадигматичними, основою якого є формальна або семантична подібність слів, їх взаємозалежність у системі мови;
- синтагматичними, в основі яких лежать закономірності сполучуваності слів у словосполученнях і реченнях [104, с. 205].

Отже, лексична система української мови є динамічною, її компоненти відображають зміни в житті суспільства. Маючи велику кількість елементів, пов'язаних між собою різними відношеннями, вона репрезентує складну мовну ієрархію.

1.3. Лінгводидактичні підходи до формування лексичної компетентності учнів на уроках української мови

Формування лексичної компетентності відбувається у декілька етапів:

- пропедевтичний етап,
- систематичне вивчення лексики,
- розгляд лексичних явищ під час вивчення словотвору та граматики,
- функціонально-стилістичний етап [56, с. 175].

В. Тихоша наголошує на тому, що матеріал розділу «Лексикологія» побудовано за лінійно-ступінчатим принципом, що дає змогу «врахувати вікові особливості учнів і розвиваючий характер навчання, вимагає випереджувального засвоєння знань про слово і речення, що забезпечують комунікативний аспект мови» [111, с. 20].

О. Кучерук виділяє низку закономірностей формування лексичної компетентності:

1) урахування чуттєвого досвіду в активній навчально-пізнавальній діяльності під час збагачення словникового запасу;

2) поєднання аналітичної роботи над семантикою кожного слова та аналізу особливостей його функціонування в контексті з метою формування знань про лексичне значення слова;

3) тісний узаємозв'язок лексичного і граматичного значень слова з урахуванням його словотвірних і функціональних особливостей;

4) робота над переносним значенням слова, що формує образність мовлення учня;

5) розвиток асоціативного мислення, увага до переносного значення лексичних одиниць, що впливає на розвиток мовно-естетичного почуття здобувачів освіти [48].

Урахування цих закономірностей забезпечить злагоджену діяльність учителя та учня для успішного формування лексичної компетентності, дозволить розкривати творчий потенціал здобувача освіти.

Вивчаючи словниковий склад української мови, необхідно враховувати принципи системності (системна організація процесу навчання) і

комунікативності (врахування сфери мовного вживання, тематики, ситуацій тощо). Взаємозв'язок цих принципів, на думку вчених, є доцільним і необхідним, оскільки лексика пов'язана з позамовною дійсністю, зі світом предметів, явищ, понять, з культурно-історичним досвідом народу [56, с. 174].

У лінгводидактиці пропонуються такі принципи навчання лексики:

- 1) лексико-граматичний (зіставлення лексичного і граматичного значення слова);
- 2) системний (врахування усіх елементів лексичної парадигми);
- 3) функціональний (врахування стильової диференціації);
- 4) лексико-синтаксичний (зіставлення слів і словосполучень);
- 5) позамовний (зіставлення слів із відповідними реаліями та поняттями);
- 6) контекстуальний (розгляд синтагматичних зв'язків у контексті) [89, с. 116].

Пріоритетність того чи іншого принципу навчання залежить від засвоєння конкретної лексичної категорії.

Ефективність формування лексичної компетентності залежить також від вибору методів навчання.

До специфічних методів формування лексичної компетентності Н. Сіранчук уналежнює:

- рецептивний, що охоплює бесіду, розповідь, читання правила чи пам'ятки, репрезентацію мовленнєвого зразка, опрацювання словникової статті;
- репродуктивний, який сприяє формуванню мовленнєвих умінь і навичок, дає змогу розв'язувати типові мовленнєві завдання, виконувати аналіз слів чи тексту за зразком, перебудовувати речення, з'ясовувати значення слова тощо;
- продуктивний метод (охоплює дослідницьку та творчу діяльність) реалізується в процесі складання плану до тексту, аналізу тексту, редагування та самостійного створення текстів [100, с. 305].

На думку авторів «Практикуму з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах», найефективнішим методом навчання лексики є тренувальні вправи:

- знаходження в тексті конкретної лексичної одиниці;
- з'ясування ролі лексичного явища в тексті;
- добір прикладів, що демонструють лексичне явище;
- групування за певними ознаками лексичних явищ;
- побудова мовних одиниць та уведення їх у контекст;
- робота зі словниками [89, с. 117].

М. Пентилюк зазначає, що в процесі добору та складання лексичних вправ необхідно також враховувати загальнодидактичні та загальнометодичні положення:

1) зміст завдань має відповідати обсягу відомостей із лексики, передбачених чинною програмою з української мови;

2) вправи мають бути спрямовані на формування лексичних вмінь і навичок, забезпечувати розвиток мовлення учня, сприяти розвитку мислення здобувача освіти;

3) зміст вправ має відповідати навчальній меті та завданням [75, с. 154].

Добір вправ відповідно до таких вимог дозволить ефективно сформувати лексичну компетентність учня, виробити лексичні вміння та навички, забезпечити системний зв'язок лексики з іншими розділами української мови.

Під час добору текстів вправ також слід враховувати відомості з історії української мови, зокрема про походження слів, наявність архаїзмів та історизмів, що відтворюють українську культуру; завдання на побудову лексико-семантичних полів слів, що збагатить словниковий запас учня та розширить роботу з різноманітними словниками.

У процесі формування лексичної компетентності здобувачів освіти слід ознайомити зі словами-символами, лінгвокультурами, етнографізмами, що сприятиме усвідомленню учнем його зв'язку з минулим, сучасним і майбутнім.

В. Новосьолова репрезентує систему словниково-семантичних вправ, спрямованих на поглиблення вивчення слова та його лексичного значення. Учена обґрунтовує такі їх види:

- вправи, пов'язані з опрацюванням значення слова (запис тлумачення лексичного значення слова; розпізнавання слова за його тлумаченням; визначення в контексті відмінностей у значенні слова; добір слів, що утворюють семантичне поле слова; складання словникової статті);

- вправи, спрямовані на попередження, виявлення та виправлення лексико-семантичних і лексико-стилістичних помилок, демонстрацію лексичної сполучуваності та сфер стилістичного слововживання;

- вправи, пов'язані з використанням слів (утворення словосполучень, складання речень, написання творів за опорними словами) [66, с. 8].

Г. Троганова, враховуючи формування мовленнєвих навичок учнів під час навчання лексики, пропонує впроваджувати аналітичні, конструктивні та комунікативні вправи, що сприятиме підготовці учнів до написання творчих робіт, збагаченню їх словникового запасу [113, с. 5].

У сучасній лінгводидактиці поширена класифікація вправ, запропонована М. Пентилюк, яка виокремлює такі види вправ:

- власне лексичні, спрямовані на закріплення лексичних понять і формування вмінь тлумачити значення слів. Лексико-семантичні вправи спрямовані на визначення семантики лексичних одиниць і розкриття сутності їх відмінних ознак (наприклад, пояснення лексичного значення слова, тлумачення різниці в значенні синонімів тощо). Логіко-лексичні вправи – на формування вмінь оперувати основними логічними прийомами – зіставленням, класифікацією тощо (наприклад, вилучити слова, що не є синонімами);

- лексико-граматичні вправи сприяють виявленню та встановленню зв'язків між лексикою та граматиною, формують уміння розрізняти лексичне та граматичне значення слова;

- лексико-орфоепічні вправи передбачають засвоєння і повторення особливостей написання слів та їх частин;

- лексико-стилістичні вправи забезпечують формування вмінь і навичок правильного відбору і вживання слів у мовленні відповідно до мети висловлювання (наприклад, визначення стилістичних особливостей лексичних понять, належності до певного стилю тексту, вживання слів у певному стилі тощо) [75, с.149].

В. Тихоша звертає увагу на лексико-орфоепічні вправи, які забезпечують формування навичок правильної вимови слів (засвоєння акцентуаційних норм) [111, с. 62].

Проаналізовані вправи відображають тісний узаємозв'язок усіх мовних рівнів під час вивчення лексики та дозволяють врахувати принцип системності та забезпечити формування комунікативних умінь і навичок.

Автори «Практикуму з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах» до специфічних прийомів навчання лексики уналежнюють лексичний і лексико-стилістичний аналіз, «в основу якого покладено знання, уміння і навички, вироблені системою лексичних і лексико-стилістичних вправ» [89, с. 117].

Вихідними положеннями для лексичного аналізу є залежність стилістичної своєрідності тексту від словникового складу, опосередкування значення слова текстом, єдність лексичного і граматичного значень, здатність слів утворювати семантичні поля, особливості поєднання слів у різних функціональних стилях.

Лексико-стилістичний аналіз є різновидом словникової роботи, що забезпечує уміння добирати слова для створення текстів певного стилю, жанру, типу мовлення, з'ясовувати значення слова в тексті тощо.

Проведення лексичного та лексико-стилістичного аналізу на уроках української мови дасть змогу сформувати мовленнєві навички учнів, сприятиме усвідомленню закономірностей функціонування слів у мовленні.

Отже, формування лексичної компетентності сучасного учня є актуальною проблемою. Досягти високого результату допоможе чітко

побудована лінгводидактична система, що охоплює загальнодидактичні та специфічні закономірності, принципи, методи і прийоми навчання лексики.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ 5-Х КЛАСІВ

1.1. Стан досліджуваної проблеми в шкільній практиці

У шкільному курсі української мови значний акцент робиться на вивченні лексикології, оскільки словниковий запас є основою комунікативного фонду мови. Коректне використання слів сприяє досягненню комунікативних цілей мовця, допомагає взаєморозумінню та ефективному встановленню зв'язку між людьми. Тож систематичне засвоєння знань про слово, вироблення умінь ним користуватися є надзвичайно важливим.

Вивчення розділу «Лексикологія» спрямоване на формування в учнів лексичних умінь та навичок, передбачених навчальною програмою української мови для кожного класу.

Учні 5 класу повинні уміти з'ясовувати значення слів за допомогою тлумачного словника, визначати значення слова у конкретному контексті, розрізняти омоніми, синоніми та антоніми, правильно вживати слова в науковому, художньому і розмовному стилях. У 6 класі здобувачі освіти вивчають основні лексичні шари української мови, користуються різними словниками, розрізняють семантичні ознаки словотворчих засобів, лексико-семантичні та граматичні відмінності частин мови, використовують у мовленні багатозначні іменники, прикметники і дієслова, добирають до них синоніми та антоніми. У 7 класі учні опановують лексичні властивості дієприкметників, дієприслівників та прислівників, уміють добирати синонімічні прийменники і сполучники, вільно використовують усі частини мови у писемному і усному мовленні. У 8-9 класах здобувачі освіти тлумачать значення будь-якого слова в контексті, пояснюють його стилістичні функції та аналізують лексичні особливості стилів мовлення.

З 2022/2023 навчального року національна реформа шкільної освіти «Нова українська школа» почала впроваджуватися поетапно в базовій середній освіті. Проводиться апробація нових модельних навчальних програм, у яких визначається обсяг і зміст навчального матеріалу.

Модельна навчальна програма «Українська мова. 5-6 класи» для загальноосвітніх закладів (автори: Голуб Н. Б., Горошкіна О. М.) визначає обсяг і зміст навчального матеріалу з лексикології для учнів 5 класу. Вона охоплює повторення вивченого у 1-4 класах, лексичне значення слова, однозначні й багатозначні слова, використання тлумачного словника, групи слів за значенням (синоніми, антоніми, омоніми, пароніми), за походженням (власне українські й запозичені), написання слів іншомовного походження, активну й пасивну лексику, стилістично забарвлені слова, діалектні, професійні терміни, лексичні помилки та суржик [58].

Очікувані результати автори програми визначають таким чином: учні будуть вирізняти лексичні явища у своєму та чужому мовленні, порівнювати та зіставляти слова, виокремлювати та розрізняти значення багатозначних слів, виявляти і виправляти помилки в тексті, вживати слова відповідно до їхнього значення, користуватися різними словниками і визначати деталі, що впливають на комунікацію.

У програмі передбачені різні види навчальної діяльності у процесі вивчення лексикології:

1. Пізнавальна діяльність (тлумачення лексичного значення слів різними методами; розширення активного словника учнів новою лексикою; ведення словника невідомих слів; створення ситуацій для застосування вивченої теми та нових слів; виконання вправ і завдань, що передбачають використання словників; збагачення міжособистісного спілкування словами, які виражають позитивні емоції).

2. Мовленнєва діяльність (усне висловлення з використанням нових слів; формулювання та обстоювання власної думки, оцінка життєвих явищ, моральних, суспільних, історичних проблем тощо).

3. Текстова діяльність (читання та переказ текстів, що містять нові слова; заміна лексичних одиниць у тексті; виявлення та аналіз певних лексичних одиниць; редагування, доповнення текстів; виявлення слів, що сприяють або заважають гармонійному спілкуванню; складання та оформлення висловлення відповідно до ustalених лексичних норм.

В іншій модельній навчальній програмі «Українська мова. 5–6 класи» (Заболотний О. В., Заболотний В. В. та ін.) мета вивчення української мови в школі полягає у формуванні компетентного мовця, національно свідомої, духовно багатой мовної особистості. Автори програми підкреслюють, що ефективність освіти пов'язана з реалізацією компетентнісного підходу, який акцентує увагу на розвитку умінь діяти та використовувати знання в конкретних ситуаціях. Компетентності сприяють усуненню суперечностей між засвоєними теоретичними відомостями та їх використанням для розв'язання конкретних життєвих завдань: уміти розрізняти об'єкти, ознаки, властивості; аналізувати і пояснювати причини та наслідки подій, вчинків, явищ; створювати тексти, проекти; висловлювати ставлення до подій, вчинків; брати участь у колективних справах, у розв'язанні навчальних завдань та ін.

Навчання лексикології в умовах компетентнісного підходу:

- стимулює постійне розширення словникового запасу;
- сприяє формуванню ознак культури мовлення, зокрема точності, чистоти, виразності, багатства, різноманітності, емоційності та образності;
- створює передумови для якісного освоєння мовних і мовленнєвих понять, зокрема граматичних і стилістичних.

У навчальній програмі «Українська мова. 5–6 класи» (автори: Заболотний О. В., Заболотний В. В. та ін.) орієнтовна послідовність досягнення очікуваних результатів навчання для учнів 5 класу під час вивчення лексикології визначається таким чином: учні/учениці:

- самостійно складають простий план почутого;
- вказують на особливості, які сприяють або заважають ефективній комунікації в конкретних ситуаціях спілкування;

- дотримуються норм у виборі мовленнєвих засобів;
- читають тексти різних функціональних стилів і мовленнєвих жанрів різними способами (оглядово, вибірково);
- відповідно до мети читання формулюють тему та основну думку тексту;
- розпізнають основні виражальні засоби та використовують їх;
- висловлюють власні почуття, враження та ставлення до зображених у тексті об'єктів;
- використовують для розв'язання завдань актуальні та достовірні текстові/медіатекстові джерела інформації;
- переказують зміст тексту різними способами;
- складають та оформлюють власне висловлення відповідно до завдання;
- згідно з усталеними лексичними нормами добирають відповідні засоби мовної виразності;
- для оформлення власного висловлення створюють невеликі типові повідомлення;
- на цифрових сервісах і в соціальних мережах знаходять та виправляють недоліки та помилки в змісті, будові та мовному оформленні власних висловлень;
- пояснюють виправлення, враховуючи вивчені правила.
- виокремлюють та розрізняють мовні одиниці різних рівнів (слова, речення, тексти).
- вирізняють лексичні явища у своєму та чужому мовленні, пояснюють їх;
- порівнюють тексти за наявністю багатозначних слів, синонімії, антонімії;
- творчо використовують лексичні засоби, обираючи доречні нестандартні рішення;
- урізноманітнюють своє мовлення завдяки роботі зі словниками та довідковими джерелами [59].

Навчальний матеріал цієї програми охоплює менше тем із лексикології порівняно з програмою «Українська мова. 5–6 класи» (автори: Голуб Н. Б., Горошкіна О. М.). Передбачено повторення, поглиблення та вивчення такого

матеріалу: лексичне значення слова, однозначні та багатозначні слова; використання багатозначних слів у прямому й переносному значеннях, роль слів у переносному значенні в художньому стилі мовлення; синоніми, синонімічний ряд, роль синонімів у мовленні, використання синонімів як засобу зв'язку речень у тексті та для уникнення невиправданих повторів слів; антоніми, роль антонімів у мовленні, антоніми в прислів'ях і приказках; омоніми, розрізнення омонімів і багатозначних слів; пароніми, лексична помилка; тлумачний словник, словники антонімів, синонімів, омонімів, паронімів.

У програмі передбачено різноманітні види навчальної діяльності учнів, спрямовані на формування їхньої лексичної компетентності: тлумачення лексичного значення слова; лінгвістичне мінідослідження; тлумачення значень багатозначних слів, омонімів і паронімів з урахуванням контексту; добирання синонімів і антонімів; доповнення речень словами з урахуванням контексту; розв'язання ситуаційних завдань, пов'язаних із неправильним уживанням слів; робота зі словниками та іншими джерелами інформації; аудіювання і читання текстів, в яких використано слова в переносному значенні; ігри зі словами; аналіз, оцінка та тлумачення тексту; відповіді на запитання щодо змісту прочитаного чи почутого; порівняння текстів за наявністю багатозначних слів, синонімії та антонімії; редагування речень і текстів, виявлення та коментування лексичних помилок; створення речень з опорними словами і конкретним змістом; формулювання усного висловлення, пов'язаного з конкретною життєвою ситуацією; висловлення думок щодо проблем мовних явищ; складання та розігрування діалогу-розпитування з використанням синонімів та антонімів; створення етикетного діалогу з використанням синонімічних етикетних висловлювань; створення діалогу про погоду за допомогою антонімів; робота з деформованим текстом за допомогою синонімів та їх використання як засобу зв'язку; написання опису природи з використанням слів у переносному значенні, епітетів та порівнянь; обговорення тем, пов'язаних із

ціннісними орієнтирами; підготовка аудіо- чи відеорекомендацій для соцмереж про поширені лексичні помилки; виконання проєкту тощо [59].

Модельні програми визначають коло лексико-семантичних понять, які важливо засвоїти учням: лексичне значення, однозначні та багатозначні слова, пряме та переносне значення, омоніми, синоніми, антоніми тощо. Крім того, здобувачі освіти вивчають лексичну систему мови з погляду походження, активного та пасивного запасу, сфери вживання слів.

Навчання лексикології має підпорядковуватися низці завдань:

- засвоєння поняття про слово;
- розвиток в учнів семантичного розуміння слова, що є основою формування вміння розрізняти лексичне і граматичне значення та встановлювати семантичні зв'язки між словами.
- формування вмінь виділяти функційно-стилістичні особливості слів;
- виховання любові до рідної мови, бажання оволодіти словниковим багатством української мови.
- формування лексикологічних мовних і мовленнєвих умінь та навичок;
- збагачення словникового запасу школярів;
- спрямування роботи з лексикології на удосконалення правописних і граматичних умінь і навичок;
- організація навчання лексикології як підґрунтя для формування комунікативної компетентності;
- удосконалення лексико-стилістичної нормативності мовлення учнів;
- попередження лексичних та лексико-стилістичних помилок.

Поява нових навчальних програм автоматично вимагає зміну методик і навчально-методичного супроводу.

У підручнику О. Авраменка «Українська мова» для 5 класу, створеного за модельною навчальною програмою «Українська мова. 5–6 класи: для закладів загальної середньої освіти» (автори: О. В. Заболотний, В. В. Заболотний, В. П. Лавринчук, К. В. Плівачук, Т. Д. Попова), параграфи характеризуються стандартною структурою. Формування лексичної компетентності у межах

кожної теми передбачає виконання низки вправ та завдань у певній послідовності: спочатку пропонуються вправи для спостереження та аналізу мовного матеріалу, який буде вивчатися на уроці:

Прочитайте телефонну розмову та виконайте завдання.

- Олю. Кур'єр уже чекає тебе біля входу. Це хлопець у синій курточці.
- Тут двоє хлопців у синіх курточках...
- Кур'єр той, що цибатий.
- Який?!

А. Через яке слово не порозумілися співрозмовниці?

Б. Що воно означає? [1, с. 35]

Далі подається теоретична частина з правилами, прикладами й поясненнями:

Лексика – сукупність слів певної мови.

Лексикологія – розділ науки про мову, що вивчає наявні в мові слова. Усі слова, крім службових, мають лексичне значення.

Лексичне значення слова – зміст слова; те, що воно означає. Треба вміти розрізняти лексичне й граматичне значення слова.

Граматичне значення слова вказує на ознаки частини мови, до якої воно належить: рід, число, відмінок, особа та ін.

З'ясувати лексичне значення слова можна за тлумачним словником. У ньому зібрано слова за алфавітом. До кожного з них подано інформацію про граматичне й лексичне значення, наприклад: **маслюк**, -а, чол. **Їстівний гриб з опуклою жовто-бурою шапкою, покритою липким слизом** [1, с. 35–36].

Після ознайомлення з теоретичним матеріалом пропонується низка усних та письмових вправ для колективного або індивідуального виконання:

1. Знайдіть у кожному синонімічному ряду стрижневе слово (усно).

Маля, крихітка, дитина, малятко, дитя, дитятко.

Кебетний, тямущий, здібний, метикуватий, кмітливий.

Чимчикувати, простувати, дибати, іти, плентатися.

Стрілою, шпарко, прожогом, хутко, швидко.

2. Розкрийте лексичне значення омонімів (письмово).

I варіант: ляц, літній. *II варіант:* марка, обпилювати.

3. Відредагуйте та запишіть речення.

1. Ми знаємо друг друга вже сім років.
2. Чай на травах попереджає застуду.
3. Наш клас приймає участь у мовному марафоні.
4. На екскурсії всі захотіли придбати пам'ятні сувеніри.
5. Треба знати всі виключення з правил. [1, с. 36–37].

Також пропонуються завдання в тестовій формі [1, с. 43–44]:

1. Синоніми записано у варіанті

А удача – вдача

Б їстівний – смачний

В холодно – спекотно

Г мізкувати – розмірковувати

2. Синонімічним є ряд слів

А добрий, чуйний, співчутливий, людяний, чесний

Б говорити, мовити, верзти, балакати, базікати

В багато, чимало, безліч, тьматьмуца, темрява

Г віхола, хуртовина, завірюха, метелиця, сніг

3. Установіть відповідність.

Слово	Синонім
1 дорога	А шлях
2 стосунки	Б сфера
3 галузь	В дружба
4 стимул	Г взаємини
	Д заохочення

Потім пропонуються творча вправа:

Напишіть есе, використавши слово «вогнище» з кожним із поданих значень.

Вогнище – 1) купа дров, хмизу, що горить; 2) джерело, місце, звідки щонебудь поширюється; центр, зосередження чого-небудь [1, с. 39].

Наостанок подається рубрика «Культура слова», яка навчає правильно добирати й наголошувати слова:

Слова *хаос* і *хаос* мають різні значення.

Ха'ос – у міфології безмежний світовий простір, безладна суміш усіх стихій.

Хао'с – цілковите безладдя.

Чому, на вашу думку, у вірші Н. Галябарди (вправа 4) наголошування слова *хаос* не відповідає нормі? [1, с. 48].

У підручнику «Українська мова» для 5 класу (автори: Н. Голуб, О. Горошкіна) пізнання нових слів забезпечує рубрика «Слово дня», спрямована на збагачення активного словника. Пропонується для засвоєння переважно питомо українська лексика та різні види робіт із нею.

1. Слово дня: *бентежити, дратувати, кривдити, приголомишувати.*

Прочитайте слова з рубрики «Слово дня». Що вони означають? Чи вживаєте ви їх у повсякденному мовленні? Чи може слово *бентежити, дратувати, кривдити* і *приголомишувати*? Обґрунтуйте свою відповідь. Пригадайте й поділіться тим, що вас *бентежить, дратує, кривдить* і *приголомишує* [22, с. 9].

2. Слово дня: *добірний, збагнути.*

Прочитайте епіграф. Як ви його розумієте? Яким чином це висловлення стосується теми уроку? Чи є зв'язок між темою уроку і «словами дня»? Які слова називають добірними? Що допомагає вам збагнути словник? [22, с. 12].

Кожен параграф підручника спрямований на формування і розвиток ключових компетентностей, має дві теми: мовну (або мовленнєву) й соціокультурну. Перша розглядається в контексті мовної чи мовленнєвої теорії, а друга – за матеріалі речень і текстів, привертаючи увагу до різних суспільних проблем.

Робота з текстами, поданими у підручнику, має системний характер та різноаспектна за супровідними завданнями. Надається перевага роботі в парах, у групах, діалогам, полілогам, адже «навички колективного розв'язання проблем – це, звісно, лише один елемент значно ширшого спектра соціальних і емоційних навичок, необхідних учням, щоб жити й працювати разом упродовж усього свого життя» [3, с. 243].

1. Прочитайте текст. Складіть висловлення (4–5 речень), у якому поясніть необхідність введення локдауну в країні та світі.

Словом 2020 року, за версією Collins Dictionary, стало слово «локдаун» (lockdown). У словнику локдаун потлумачено як «введення жорстких обмежень на подорожі, соціальну взаємодію та доступ до громадських приміщень» (З Інтернету).

2. Проведіть власне дослідження: із мови засобів масової інформації, мовлення людей, що вас оточують, випишіть слова, значення яких вам незрозуміле. Поміркуйте і висловіть думку, чи всі ті слова є неологізмами. Що робите ви, коли чуєте незнайоме слово?

3. Підготуйте презентацію або колаж на тему «Нові слова довкола нас». Висловіть ставлення до нових слів у мові [22, с. 50].

У кожному параграфі передбачено роботу з різноманітними життєвими ситуаціями, проблемними запитаннями, що мають метапредметний характер та передбачають обговорення, оцінювання й формування системи ставлень.

1. Виберіть по кілька проблемних запитань і підготуйте на них відповідь.

1. Продавчиня запитала бабусю, чи є в неї одна **гривна**. У відповідь почувла: «Гривну востаннє я бачила в музеї». Чому так відповіла бабуся?

2. Сестричка попрохала моєї допомоги: «Даринка сказала, що записалася до тієї ж **музикальної школи**, що і я. Я її виправила, зауваживши, що на вивісці цього закладу написано «**Музична школа**». Вона заперечила, оскільки так говорить її мама. Розсуди, хто з нас має рацію?».

3. Біля входу в басейн схвильований хлопчик. Адміністратор запитав: «Що сталося?». У відповідь почув: «Я забув свій абонент, зателефонував таткові, а у відповідь почув, що мій абонемент поза зоною досяжності». Адміністратор засміявся. У хлопчика забриніли сльози від образи. Що в цій ситуації не так? [22, с. 23].

2. Поцікавтеся у ваших бабусь (прабабусь) і дідусів (прадідусів) або інших літніх людей, яким було їхнє дитинство. Підготуйте розповідь, використайте в ній антоніми [22, с. 21].

3. Художню літературу ще називають красним письменством. Що означає слово «красний» у нашій мові? Чи є до нього синоніми? Наведіть приклади, де доречно вживати цей прикметник [22, с. 21].

4. Прочитайте речення. Які слова в них образливі для співрозмовника? Чому їх потрібно уникати? Доберіть синоніми до цих слів і замініть їх. Наскільки важливо ретельно добирати слово із синонімічного ряду?

1. Чого це ти надувся, як сич на мороз? (С. Талан). 2. Гей, новенький! Ти, кажуть, петраєш у компах? (В. Бердт). 3. Чого ти приперся? Я тобі сказала коли прийти? (С. Талан). 4. Ну чого ти тут стовбичиш і мовчиш? (С.Гридін). 5. Але хто бовкнув дідові про нашу вигадку? (В. Кохан) [22, с. 19].

5. Прочитайте текст. Чому виникло непорозуміння між дідусем та онуком? Продовжте діалог, допоможіть співрозмовникам порозумітися. Зробіть висновки із цієї ситуації.

Коса захопила тоненьку смужку трави й підрізала її під самий корінь.

– Оттава. Ще не встигла задубіти. Не косовиця, а втіха, – говорить дідусь.

– До чого тут наша левада до Оттави в Канаді?

– Що він каже? Про яку Канаду? – здивувався дідусь (За В. Бердтом). [22, с. 20].

Творчі завдання передбачають створення есе, діалогів, візуальних карт, висловлень, різноманітних мовленнєвих жанрів.

1. Чи користуєтеся ви послугами своєї уяви, коли плануєте щось важливе? Робіть це частіше, адже уява – то перший крок до планування! Напишіть есе «Осінні канікули в моїй уяві» [22, с. 17].

2. Складіть діалог, в основі якого мають бути репліки, що містять цікаву інформацію про слова іншомовного походження.

Слова для вибору: сноубординг, квілінг, фітнес, спінінг, серфінг, трамплін, фіорд, бриз, симфонія, арія, віртуоз, фуксія, цикламен, орхідея, дельфініум, дицентр [22, с. 41].

Кожен параграф підручника «Українська мова» для 5 класу (автори: Заболотний О. В., Заболотний В. В.) розпочинається вступною вправою, у якій потрібно дослідити певне мовне явище й самостійно зробити висновок.

Прочитайте речення. Зверніть увагу на виділені пароніми. Чи близькі ці слова за звучанням?

1. Денис ішов **освітленою** вулицею.

2. Софія поважає **освічених** людей.

Б. З'ясуйте, чи однакові виділені пароніми за лексичним значенням і написанням.

В. Зробіть висновок про особливості паронімів [30, с. 39].

Потім пропонується ознайомитися з теоретичним матеріалом, осмислити його, переказати. Далі подаються тренувальні вправи, які сприятимуть засвоєнню теми.

1. Прочитайте каламбури, побудовані на омонімії. Доведіть, що однозвучні в кожному з них слова – омоніми.

1. Хто це там навколо хижі

Протоптав глибокий слід?

Може, близько звірі хижі?

Обережним бути слід! (В. Плахотников)

2. «Нас з Китом у морі кілька!» – похвалилась Крабу Кілька

(Г. Гарченко).

Спробуйте скласти подібний жартівливий вірш з омонімами. Ви можете скористатися наведеними нижче зразками або дібрати інші.

Лютий – лютий, роман – Роман, ніс – ніс, діти – діти, змила – з мила, сонце – сон це, пролісок – про лісок [30, с. 33].

Також можна провести конкурс на кращий каламбур.

2. Виберіть дві пари паронімів. Складіть по одному реченню з кожним паронімом. Ви можете скористатися словничком паронімів.

Людяний // людний; музичний // музикальний; освічений // освітлений; тактовний // тактичний; лічити // лікувати; воєнний // військовий [30, с. 37].

3. Відредагуйте усно речення, замінивши одне зі спільнокореневих слів синонімом. виправлені речення запишіть. Розкажіть про роль синонімів у мовленні.

1. Мама робила в лікарні й пишалася своєю роботою. 2. Сніжна заметіль замела все навколо. 3. Помітивши за вікном друга, хлопець непомітно вислизнув з хати. 4. У повідомленні повідомлялося про новий кінофільм. 5. Учителі та школярі провели флешмоб на шкільному подвір'ї [30, с. 38–39].

4. Створіть аудіо-, фото- чи відеорекомендації (постер, слайди, відеоролик тощо) для соцмереж про поширені лексичні помилки. За можливості розмістіть його на своєму каналі, надішліть друзям [30, с. 37].

Вправи з позначками «Поспілкуйтеся», «Попрацюйте в парах», «Чому так?», а також проекти, опорні малюнки, конкурси, веселі вікторини, різноманітні життєві ситуації зроблять подорож стежками української мови цікавою та захопливою.

1. Прочитайте уривок з учнівського твору. Знайдіть лексичні помилки. Користуючись поданою нижче таблицею «Культура мовлення», відредагуйте текст і запишіть правильно.

Ми із Сергієм завжди приймаємо активну участь у позакласних заходах. Проводимо конкурси, спортивні змагання, випускаємо стінну газету. Щоп'ятниці вирішуємо, що робитимемо слідуєчого тижня. Більша половина

однокласників з радістю відгукується на наші пропозиції. Улітку ми навіть усім класом їздили на рибалку [30, с. 40].

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
брати участь	приймати участь
наступний день	слідуючий день
ставлення до людей	відношення до людей
іти на риболовлю	іти на рибалку
відчинити двері	відкрити двері
розплющити очі	відкрити очі
розгорнути книжку	відкрити книжку
відімкнути замок	відкрити замок

2. Поспілкуйтеся. Що найперше постає у вашій уяві, коли вимовляєте словосполучення «рідний край»? Із чого, на вашу думку, починається Батьківщина? [30, с. 42].

3. Проект. Об'єднайтеся в групи. Придумайте та розіграйте в ролях рекламний ролик на одну з поданих тем.

1. Слова – скарби. (Ця реклама має спонукати правильно добирати слова у властивому для них значенні).

2. Перлини синонімії. (Ця реклама має переконати в тому, що синоніми роблять наше мовлення виразнішим і яскравішим) [30, с. 40].

Аналіз підручників засвідчує наявність значної кількості різноманітних репродуктивних вправ і завдань, спрямованих на формування лексичної компетентності учнів, проте є потреба у збільшенні творчих вправ та завдань із культури мовлення.

Також важливим показником формування лексичної компетентності учнів є готовність учителів до такої роботи, місце її в практиці навчання і доцільність розроблення методики формування лексичних умінь здобувачів освіти.

З метою визначення труднощів, які виникають у процесі підготовки до уроків лексикології у 5-х класах та під час проведення їх; методів і прийомів,

які використовуються вчителями для формування в учнів лексичних умінь; роботи, спрямованої на засвоєння лексичних норм і формування відповідних навичок; пропозицій щодо подання теорії з лексикології та вдосконалення системи вправ було проведене анкетування вчителів (Додаток А).

Анкета для вчителя

1. Розкрийте сутність поняття «лексична компетентність».
2. Чи передбачає програма вивчення лексичних понять? Яких саме?
3. Формуванню яких лексичних умінь приділяєте більше уваги на уроці?
4. Чи доцільним є використання дидактичного текстового матеріалу для формування лексичної компетентності здобувачів освіти?
5. Які технології, методи і засоби використовуєте для формування лексичних умінь учнів?
6. Наведіть приклади завдань на формування лексичної компетентності учнів.
7. Які складнощі виникають у процесі формування лексичних умінь в учнів?
8. Оцініть рівень лексичних умінь здобувачів освіти. Яким чином його можна покращити?

Даючи відповідь на перше питання, лексичну компетентність 20% респондентів визначили як «рівень оволодіння лексичними засобами української мови відповідно до ситуації мовлення, розуміння семантики слів, збагачення словникового складу й уміння застосовувати отримані знання на практиці»; 50% учителів звернули увагу лише на окремі складові лексичної компетентності: багатий словниковий запас, правильне вживання слова. Не дали відповіді на це питання 30% опитаних. Аналіз відповідей засвідчує, що більшість учителів лексичну компетентність тлумачить із певними неточностями.

Відповідаючи на друге запитання, педагоги відзначили, що зміст програми передбачає опанування таких лексичних понять, як лексичне значення слова,

однозначні й багатозначні слова, синоніми, антоніми, омоніми, пароніми, лексична помилка.

Словесники приділяють увагу формуванню в учнів таких лексичних умінь: виділяти в тексті лексичні одиниці за диференційними ознаками; робити лексикологічний аналіз слова та тексту; редагувати висловлювання.

Четверте запитання дало змогу виявити, що 20 % вчителів доцільним вважають систематичне використання дидактичного текстового матеріалу для формування лексичної компетентності на аспектних уроках української мови, 30% – часто пропонують завдання на текстовій основі, 50 % – епізодично. Педагоги, які до текстового матеріалів звертаються епізодично, підставою для цього вважають «обмаль часу на уроці».

Важливо було з'ясувати, які технології, методи й засоби використовують учителі, формуючи в учнів лексичні уміння (п'яте запитання).

У результаті аналізу встановлено, що з-поміж традиційних методів навчання педагоги надають перевагу методів вправ, бесіді, роботі з підручником. Роль спостереження за мовним і мовленнєвим матеріалом, аналізу тексту істотно недооцінено.

Педагоги усвідомлюють важливість засобів навчання. Найчастіше вчителі послуговуються такими: 50% – сучасна мультимедійна техніка, 20% – підручники, 20% – тексти, 10% – наочність.

На виявлення в учителів практичних умінь організувати роботу з формування лексичних умінь школярів спрямовано шосте запитання. Педагоги запропонували завдання на знаходження певної лексичної одиниці в контексті; на з'ясування ролі лексичного явища в аналізованому тексті; на групування лексичних явищ за певними ознаками; на конструювання мовних одиниць із певним лексичним явищем, уведення лексичної одиниці в контекст.

З метою діагностування проблем в організації навчальної діяльності, спрямованої на формування лексичних умінь учнів, педагогам було запропоновано сьоме запитання. 50% опитаних відчують складнощі під час

добору методів стимулювання пізнавальної діяльності учнів; 50% – у доборі й структуруванні дидактичного матеріалу.

Відповідаючи на восьме запитання, рівень лексичних умінь здобувців освіти 40% респондентів оцінили як достатній, 60% – як середній. Серед чинників, здатних покращити його, педагоги запропонували такі заходи: 40% – поетапно формувати лексичні знання і уміння здобувачів освіти; 30% – цілеспрямовано і систематично проводити роботи над збагаченням лексичного словника учнів на уроках української мови; 30 % опитаних це питання розв'язати не змогло.

Отже, анкетування вчителів засвідчило, що більшість із них усвідомлює необхідність систематично формувати в учнів лексичні уміння на уроках української мови, однак цій проблемі ще й досі не приділяється достатньо уваги.

Серед причин визначаємо наявність науково-методичних розвідок з окремих аспектів зазначеної проблеми, відсутність чіткої комплексної методики формування лексичної компетентності учнів.

Отже, результати опитування засвідчують, що більшість учителів готові у своїй педагогічній діяльності застосовувати ефективні методики формування лексичної компетентності учнів. Тож є потреба у розробленні комплексної системи вправ та завдань, спрямованої на формування лексичних умінь здобувців освіти.

1.2. Методи і прийоми формування лексичної компетентності учнів 5-х класів

Лексична компетентність включає у себе знання і навички вживання слів. Знання лексики означає розуміння слів української мови в цілому. Володіння мовою пов'язується з лексичними навичками, які забезпечують ефективне використання слів у процесі комунікації.

Набуття лексичної компетентності передбачає не лише засвоєння лексики, але й вміння використовувати її. Учні повинні вміти добирати потрібні слова, вислови, прислів'я та приказки, а також використовувати художні засоби виразності відповідно до контексту.

Вивчення лексики розвиває увагу учнів до значення та вживання слів у власному мовленні, спонукає до добору належного слова для точного висловлювання думки та розвиває чуття мови. Це також сприяє вихованню інтересу до мови в цілому.

Використання словникового запасу визначається як лексична навичка, яка автоматизується як механічна операція вибору лексичної одиниці, що відповідає задуму і нормам поєднання з іншими одиницями у продуктивному мовленні [56, с.121].

Лексичні навички слід розглядати як важливу та необхідну складову змісту навчання, а їх формування є основною метою навчання.

Словникова робота на уроках відбувається відповідно до низки принципів, таких як: позамовний, синтагматичний, парадигматичний, функційний та контекстуальний.

Позамовний принцип відображає виховний та розвивальний характер словникової роботи. Оволодіння новими словами має впливати на формування особистості учня, його світогляду та моральних якостей. Словникова робота повинна сприяти розвитку ерудиції учнів, викликати інтерес до мови та слова, формувати національну свідомість.

Синтагматичний принцип служить для осмислення семантичних відношень слів у тексті та розуміння особливостей їх сполучуваності. Наприклад, слово «літній» у поєднанні з «вечір» вказує на пору року, а у сполученні з «чоловік» означає немолодий. Тож ознайомлення зі словом рекомендується починати з розгляду його взаємодії з іншими словами.

Парадигматичний принцип передбачає ознайомлення учнів із лексичною парадигмою, яка об'єднує тематичні групи, синонімічні та антонімічні ряди. Вивчення нових слів повинно проводитися з урахуванням їх системних зв'язків.

Функційний принцип виявляється у дотриманні функціонально-стилістичного аспекту розвитку мовлення учнів. Цей принцип передбачає вибір слів залежно від їх стилістичного забарвлення, мети використання та стилю висловлювання.

Більшість слів української мови мають кілька значень. Учень може засвоїти їхні значення тільки в контексті. Такий контекст може бути словосполучення (наприклад, «крила орла», «крила літака») або речення. Тож **контекстуальний принцип** має особливе значення у словниковій роботі [11, с.73–74].

Кожен із зазначених принципів забезпечує різнобічну роботу зі словом як на уроках української мови, так і на уроках інших предметів, оскільки опанування мови школярами не обмежується вивченням предмета «Українська мова». Кожен учень самостійно засвоює та запам'ятовує велику кількість слів, виконуючи завдання з різних предметів.

Виокремлюються такі методи і прийоми формування лексичної компетентності:

1. Рецептний метод (інформаційно-рецептивний, пояснювально-ілюстративний) – це бесіда, розповідь учителя, читання тексту, ознайомлення з правилами, показ мовного зразка, ознайомлення зі словниковою статтею тощо.

2. Репродуктивний метод спрямований на формування мовленнєвих навичок і умінь. Учні застосовують отримані знання на практиці, розв'язують типові завдання, аналізують слова або тексти, складають словосполучення та речення, виконують усний і письмовий переказ текстів.

Серед методів формування лексичної компетентності особливе місце займають різновиди неповного репродуктивного методу, що виявляються у таких мовленнєвих вправах, як добір слів за змістом у речення або текст, перетворення деформованих речень і текстів, вибір лексичних або граматичних синонімів, розгадування значення слова тощо.

3. Продуктивний метод, що передбачає дослідницькі та творчі підходи, проблемний і частково пошуковий характер, реалізується у складанні плану

тексту, аналізі з визначенням теми, основної думки, добору заголовка, виокремленні частин тексту та інших аспектах. Численні завдання проблемного характеру, редагування тексту можна віднести до продуктивного методу формування лексичної компетентності здобувача освіти [101, с. 139–140].

Вивчення лексикології в школі може бути ефективним завдяки застосуванню вправ, спрямованих на формування ключових умінь і навичок, таких як виділення лексичних одиниць за диференційними ознаками, розрізнення лексичного і граматичного значення слова, визначення типів лексичного значення за різними критеріями, лексикологічний аналіз слова та тексту, розширення власного словникового запасу та редагування висловлювань.

До найбільш дієвих прийомів навчання належать тренувальні вправи, наприклад:

- знаходження певної лексичної одиниці в контексті;
- з'ясування ролі лексичного явища в аналізованому тексті;
- добирання прикладів, що ілюструють лексичне явище;
- групування лексичних явищ за певними ознаками;
- конструювання мовних одиниць із певним лексичним явищем, уведення лексичної одиниці в контекст;
- робота зі словником [3, с. 37].

Доцільним є чергування різних методів та прийомів психолого-педагогічної підтримки діяльності учнів:

- заохочення;
- створення яскравих навчально-образних уявлень;
- навчально-пізнавальна гра;
- створення ситуації успіху;
- створення проблемної ситуації;
- поштовх до пошуку альтернативних рішень;
- виконання творчих завдань;
- кооперація учнів.

Розпочинаючи вивчення лексики у 5 класі, необхідно пояснити учням мету введення її в програму та місце лексикології серед інших розділів шкільного курсу мови. Здобувачі освіти повинні усвідомити, що оволодіння лексикою української мови дасть їм можливість вільно виражати свої думки, допоможе опанувати граматику, орфографію, орфоепію та стилістику, розширить їх знання про навколишню дійсність.

Вивчення лексики розпочинається з ознайомлення зі словом та його значенням. Слід приділити увагу виробленню в учнів уміння правильно тлумачити значення слова, точно сприймати його зміст, адже це важливо для опанування таких тем, як «Багатозначність», «Пряме й переносне значення слова», «Омоніми», «Синоніми», «Антоніми».

Ознайомлення з лексичним значенням мовних одиниць передбачає використання різних прийомів тлумачення значень слів, зокрема логічного визначення та синонімізації. Адже для того, щоб школярі могли вдало користуватися словами у повсякденні, то їм потрібно доступно та зрозуміло пояснити семантику того чи того слова.

Під час виконання вправ на усвідомлення багатозначності та розширення словника, учні з'ясовують значення слів, вводять їх в речення тощо. Важливо також навчити здобувачів освіти не плутати переносне вживання слова з його прямим значенням. Учні повинні переконатися, що слова, вжиті у переносному значенні, надають мові виразності. Учитель повинен звертати увагу п'ятикласників на те, наскільки виразнішим стає опис від використання того чи іншого слова в переносному значенні.

Під час вивчення лексики постійно потрібно спрямовувати увагу учнів на розширення активного словника.

Важливою передумовою для розвитку мовлення та комунікативних навичок здобувачів освіти є робота над розширенням і увиразненням їхнього словника, розвитком умінь використовувати лексику точно, правильно та образно під час висловлювання власних думок.

Термін «словниковий запас» визначається як «всі відомі слова, які використовуються індивідом». Однак слова, які використовуються конкретною людиною, не охоплюють усіх слів, які їй доступні.

Виділяють різні типи словникових запасів: від багатослівного до обмеженого:

1. Словниковий запас читання охоплює всі слова, які людина може розпізнати під час читання. Це великий і багатослівний тип словникового запасу, який включає інші.

2. Словниковий запас слухання включає слова, які людина може розпізнати під час прослуховування мови. Цей запас поповнюється в ході слухання завдяки контексту і тону голосу мовця.

3. Письмовий словниковий запас охоплює слова, які людина може використовувати на папері. На противагу попереднім двом типам, письмовий словниковий запас розширює сам користувач.

4. Усний словниковий запас включає слова, які людина може використовувати у мовленні. Унаслідок спонтанної природи усного словникового запасу, слова часто застосовуються неправильно.

5. Фокальний словниковий запас – сукупність термінів та ознак, специфічних для конкретного навчального предмету [2, с.71].

Усі названі типи словникових запасів слід постійно збагачувати.

Адже чим більший словниковий запас учня, тим вищий рівень його загального розвитку, тим ґрунтовніші у нього знання. Разом із пізнанням слів людина отримує знання про навколишній світ, розвивається її мислення. Практичне значення роботи над збагаченням й увиразненням словника полягає в тому, що учні свідомо підходять до розуміння значення і сфери вживання слова, до потреби збагачення словникового запасу і звільнення своєї мови від нелітературних слів. На основі теоретичних знань вони оволодівають навичками добору в кожному конкретному випадку та вживання найточніших і найвиразніших слів і виразів [86, с. 16].

Здійсненню правильного добору лексичного матеріалу, на думку З. Курцевої, сприятиме знання таких етичних суджень (комунікативно-моральних максим):

1. Задуми, слова і вчинки спрямовуй на благо і добро.
2. Прагни взаєморозуміння, взаємодії.
3. Будь відповідальним за кожне мовлене чи написане слово.
4. Вчиняй по совісті. Прислухайся до свого внутрішнього голосу.
5. Адекватно оцінюй комунікативну ситуацію, вчиняй з огляду на неї.
6. Продумуй використання вербальних і невербальних засобів, що не будуть суперечити твоїм моральним настановам.
7. Будь лояльним і справедливим, оцінюючи мовні дії і вчинки інших, і суворим, оцінюючи власні [8, с. 69].

Орієнтиром для добору мовних засобів мають бути норми спілкування, дотримання етикету і соціально зумовлена необхідність. Проте багатство мовлення – це не лише кількісний показник, а й смислове насичення, мережа лексичних значень.

З огляду на це, ефективним лексичним прийомом є різні види тлумачення лексичного значення слова.

Неправильний вибір лексичної одиниці, пов'язаний із лексичним значенням, сполучуваністю або стилістичними обмеженнями, призводить не лише до логічних помилок, а й до непорозуміння і навіть конфлікту.

Систематична робота над синонімами розвиває у школярів навички уникати повторення в мовленні тих самих слів, одноманітності викладу. Від уміння з ряду синонімів вибрати одне слово, яке б найповніше передавало думку, залежить правильність, точність, образність вислову.

Серед різноманітних видів робіт під час вивчення лексики важливе місце посідають вправи з антонімами, мета яких – збагатити словниковий запас учнів, виробити в них уміння яскраво і образно висловлювати свої думки. Крім того, виконуючи вправи з антонімами, здобувачі освіти користуються такими

логічними операціями, як порівняння, зіставлення, протиставлення, які сприяють розвиткові їхніх розумових здібностей.

Особлива роль серед способів навчання лексикології відводиться лексичному аналізу, що ґрунтується на знаннях, вміннях і навичках, вироблених під час виконання лексичних вправ.

Виконати лексичний розбір слова – це означає охарактеризувати його лексичне значення, походження, особливості вживання.

У підручнику «Українська мова» для 5 класу (автори: Семенов О. М., Дятленко Т. І., Біляник М. Д., Волницька В. В.) подається орієнтовний план, а також зразок лексичного аналізу слова.

План лексичного аналізу слова

- 1. Вказати лексичне значення слова в конкретному контексті. Якщо слово багатозначне, назвати інші його значення.*
- 2. Визначити, у прямому чи переносному значенні вжите слово.*
- 3. Назвати синоніми й антоніми до слова (якщо такі є).*
- 4. Якщо можливо, указати на походження слова.*
- 5. Назвати, до якої групи лексики за сферою вживання та поширеністю в мові слово належить.*

Зразок лексичного розбору слова

Парасі чоботи таки справили (Остап Вишня).

*Дієслово **справили** має значення «дали в користування», «придбали». Слово багатозначне. Крім названого, його вживають у значенні «здійснити», «організувати» (свято), «викликати» (враження), «ремонтувати, лагодити» (реманент) тощо.*

У реченні вжите у прямому значенні. Синонімами до слова є: купити, придбати.

У цьому значенні слово не має антонімів.

Слово має розмовне забарвлення, вживається у розмовно-побутовому стилі, а також у художніх творах, у яких відтворено особливості повсякденного мовлення. Слово власне українське [98, с. 84].

Лексичний аналіз тексту виявляє його семантику і структуру. Учні повинні вміти знаходити недоліки в організації тексту – багатослівність, словесні кліше, що дозволяють маніпулювати смислом, невиразні слова, непереконливість авторської позиції тощо.

Під час розробки системи лексичних вправ, спрямованих на формування лексичної компетентності, варто враховувати основні лінгвістичні методи і методики вивчення словникового складу мови, зокрема: системно-описовий, структурно-семантичний, когнітивний, комунікативно-дискурсивний, функційно-прагматичний, що забезпечить комплексний підхід до вивчення слова в єдності його форми, значення і функції, а також лексико-семантичної системи мови в цілому як основного репрезентанта концептуальної картини світу в національній мовній картині [83, с. 28].

Кожна вправа повинна активізувати зацікавлення школярів до розуміння та вивчення лексичного складу мови, відповідати віковим та індивідуальним особливостям розвитку учнів, а їх складність повинна бути такою, аби дитина могла вирішити поставлене завдання, використовуючи свої знання та звертаючись (за потреби) до словника.

Слід звернути увагу здобувачів освіти на те, що словник є основним джерелом, у якому вони зможуть віднайти потрібну їм інформацію.

Учитель у процесі роботи над уточненням та розширенням словника здобувачів освіти має дотримуватися таких методичних рекомендацій:

- робота над збагаченням мовлення учнів повинна бути систематичною й органічно вливатися в зміст і структуру кожного уроку;
- під час відбору слів для активного засвоєння і прийомів словникової роботи варто враховувати вік учнів та рівень їхнього мовленнєвого розвитку;
- необхідно усією системою роботи підтримувати й розвивати інтерес здобувачів освіти до нових слів, їх семантики й етимології;

- словникова робота повинна розвивати в учнів потребу в спілкуванні українською мовою, забезпечувати усвідомлення важливості поповнення свого лексичного запасу й необхідності досконало володіти мовою [6, с. 8].

У контексті досліджуваної проблеми потрібно звертати увагу на лексичні помилки: повторення слів, що зумовлене бідністю словникового запасу; неточне вживання слова внаслідок неправильного розуміння його значення; порушення правильної сполучуваності слів; уживання слів без урахування їх емоційно-експресивного та оцінного забарвлення; вживання діалектних слів і словосполучень [48].

Важливою є робота над лексичними помилками, які поділяються на такі групи:

1. Неправильне або неточне слововживання, тобто вживання слова без урахування властивого йому в літературній мові значення: *Спортсмени різних країн вели гострі дуелі за олімпійські медалі (треба гостра боротьба).*

2. Змішування однозначних і багатозначних слів: *Іван Мазепа був правдивим патріотом України (треба справжнім).*

3. Змішування багатозначних слів і омонімів: *термін виконання і науковий термін; взяв високу ноту і уряд надіслав ноту.*

4. Невміння використовувати синоніми: *На картині намальовані картини чудової карпатської природи (зображені).*

5. Неправильне вживання слів іншомовного походження: *Цей дефект мотоцикла Іван купив у магазині.*

6. Недоліки, викликані змішуванням різних за значенням, але близьких за звуковим оформленням слів (паронімів): *Я виконав своє громадянське доручення (треба громадське, тобто не службове, а добровільне, доручення громади).*

7. Зайві в мовленні, беззмістовні слова (слова-паразити): *значить, ну, так би мовити, ось, скажімо, словом, отже, виходить, власне кажучи, ну як його, це саме, звичайно та ін.*

8. Неправильне калькування російських слів і стійких словосполучень, тобто дослівний переклад їх українською мовою: *приймати участь – брати, міроприємство – захід, слідуючий – наступний, фонар – ліхтар, ворітник – комір та ін.*

9. Змішування українських і російських слів: *Шевченко являється (треба є) основоположником рідної літературної мови. Директор школи об'явив (оголосив) подяку учасникам змагань* [11, с. 44].

Лексичні помилки у мовленні учнів зумовлені низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів. Йдеться про такі, як: відсутність україномовного середовища, засилля суржику; популяризація помилок у ЗМІ, інформаційних джерелах, в Інтернеті тощо; відсутність культуромовного середовища в умовах позааудиторного режиму; брак мовленнєвих авторитетів у неформальній та інтимно-сімейній сферах спілкування; відсутність у практиці роботи учителів цілісної методичної системи, спрямованої на формування лексичної компетентності учнів на уроках рідної мови [6, с. 10].

Отже, лексичні вміння і навички, вироблені в процесі вивчення розділу «Лексикологія», словникової роботи під час опрацювання інших розділів курсу української мови, на уроках літератури, виховують в учнів чуття мови, свідоме ставлення до слова, розвивають їхню мовленнєву культуру. Цілеспрямована і систематична лексична робота суттєво впливає на формування загальної культури всебічно розвиненої, соціально активної особистості, готової до максимально ефективної участі у мовленнєвому спілкуванні. Тож є потреба у розробленні цілісної систему вправ і завдань, спрямованої на формування лексичної компетентності учнів. Окрім того, потрібно добирати такий дидактичний матеріал, методи і прийоми роботи з ним, які забезпечать поетапне засвоєння узагальнених лінгвістичних понять і на їхній основі формування лексичної компетентності здобувачів освіти.

1.3. Система вправ і завдань, спрямована на формування лексичної компетентності в учнів 5-х класів

Найбільш ефективним для формування лексичної компетентності здобувачів освіти є *метод вправ*.

Автори «Словника-довідника з української лінгводидактики» пропонують комплексну класифікацію вправ за різними ознаками:

- рівнем засвоєння знань (аналітичні, репродуктивні, конструктивні, творчі);

- дидактичною метою, ступенем самостійності і творчості (підготовчі, вступні, тренувальні, завершальні; зразком, конструктивні, творчі);

- етапом становлення мовленнєвих навичок (мовно-аналітичні, конструктивно-мовленнєві, комунікативні);

- змістом (фонетичні, лексичні, граматичні, стилістичні) [102, с. 35].

До лексичних зараховують вправи, «спрямовані на ознайомлення із словниковим складом мови як системою, свідоме засвоєння основних її понять і формування лінгвістичних, мовленнєвих і комунікативно-дискурсивних умінь» [6, с. 5].

Система лексичних вправ (Додаток Б) має ґрунтуватися на таких принципах:

1) зміст вправ має відповідати обсягу сучасних теоретичних відомостей про лексичний склад мови з урахуванням різних наукових парадигм;

2) систему вправ і їх типи визначають дидактичними цілями, характером і специфікою лінгвістичної природи та особливостями реалізації в мовленні лексичних явищ;

3) вправи повинні забезпечувати формування лексичних умінь і навичок і добиратися таким чином, щоб у процесі їх виконання учні все більше наближалися до самостійного пошуку: від аналізу лексичних явищ у пропонованому вчителем мовному матеріалі (окремих словах, словосполученнях, реченнях, текстах) до їх уживання у власних висловлюваннях;

4) система вправ має сприяти розвитку когнітивної, пошуково-дослідницької та творчої діяльності учнів.

Слушною є думка методистів щодо напрямів роботи у процесі розвитку мовлення: роботою над збагаченням мовлення та вдосконаленням граматичного ладу, над нормами літературної мови, зв'язним мовленням.

Збагачення словникового запасу здобувачів освіти є основним напрямом лексичної роботи, тому на уроках української мови слід систематично пропонувати виконати вправи й завдання, що сприятимуть формуванню в учнів лексичної компетентності. До таких вправ методисти відносять:

(вправи, пов'язані з роботою над значенням слова (тлумачення лексичного значення; розпізнавання слова за його тлумаченням; добір слів, що утворюють семантичне поле тощо);

- вправи, спрямовані на попередження, знаходження, виправлення лексико-семантичних і лексико-стилістичних помилок (показ лексичної сполучуваності, відображення сфери стилістичного вживання слова тощо);

- вправи, пов'язані з розмежуванням різних значень багатозначного слова на синтаксичній основі (за поданим тлумаченням розмежувати різні значення слова тощо);

- вправи, спрямовані на семантизацію значень слова на основі його семантичних зв'язків (до одного зі значень багатозначного слова дібрати родові, синонімічні, антонімічні ряди тощо);

- вправи, спрямовані на актуалізацію семантизованого слова (скласти словосполучення, речення, написати твір-мініатюру) [113, с. 5].

Важливим є поетапне впровадження методичної системи, спрямованої на формування лексичної компетентності здобувачів освіти на уроках української мови.

Вважаємо за доцільне, слідом за Н. Сіранчук, виокремити 4 етапи методичної системи [101].

Основою змісту словникової роботи *першого, рецептивно-репродуктивного, етапу* навчання є лексико-семантичні вправи. Учитель вводить нову лексику і розширює словник учнів новими значеннями вже відомих їм слів. Підсумком словникової роботи на означеному етапі є практичне оволодіння системними зв'язками слів (парадигматичними і синтагматичними). Учням доцільно пропонувати виконати вправи та завдання такого типу:

1. Розкрийте значення слів «голова», «глибокий» і «летіти» в поданих словосполученнях. Доведіть, що ці слова багатозначні.

1. Голова людини, голова поїзда, голова зборів. 2. Глибоке провалля, глибока осінь, глибокі знання. 3. Летіти на літаку, летіти на велосипеді, летіти з дерева.

2. За поданими лексичними значеннями назвіть слова.

- 1. Лісове білокоре дерево.*
- 2. Поверхня, на яку проєктують фільми чи інші зображення.*
- 3. Найхолодніша пора року.*
- 4. Скошена й висушена трава, яка йде на корм худобі.*
- 5. Здатний легко гнутися, розтягуватися й повертатися до попередньої форми.*

3. Чи однакове значення мають виділені слова в словосполученнях? Відповідь аргументуйте.

1. Лящить у вухах; вуха шапки. 2. Довгий ніс; ніс корабля. 3. Кутні зуби; зуби пилки. 4. Добре *серце*; залізне *серце* дзвона.

4. Зіставте словосполучення. У яких із них виділені слова вжито в прямому значенні, а в яких – у переносному? На що вказують слова, ужиті в переносному значенні?

1. Крила птаха; на крилах думки. 2. Світло сонця; світло науки. 3. Середня школа; школа життя. 4. Золота сережка; золоті руки. 5. Гострий ніж; гострий розум.

5. Визначте, слово є омонімом чи багатозначним.

1. Слово «пара» («двоє», «стан води») – це...
2. Слово «потяг» («уподобання», «поїзд») – це...

6. До поданих іншомовних слів дібрати синоніми – питомі слова.

Аплодисменти, антракт, істина, інформація, дистанція, анилаг, аргументувати, флора, пейзаж, армія.

7. Підкресли зайве слово у рядку, враховуючи походження слів.

1. Чорнобривець, айстра, гладіолус, нарцис.
2. Очерет, бузок, полуниця, фіалка.
3. Стельмах, швець, тесля, монтажник.
4. Деркач, гайворон, пава, синиця.

8. Визначити різницю в значенні синонімів.

Бігти – нестися, йти – чалапати, будинок – хата, сміливий – відважний, слухатися – коритися, сердитий – безжалісний, самостійний – незалежний.

9. Доберіть по 3 синоніми до кожного з поданих слів. Утворені синонімічні ряди запишіть. Визначте відмінність у відтінках лексичного значення (якщо вони є) синонімів.

Радісний, думати, завірюха.

10. Чи є антонімами пари таких слів: співав – не співав; тривалий – нетривалий; хлопець – дівчина; лебідь – лебідка. Обґрунтуйте відповідь.

Вправи *першого методичного рівня* передбачають засвоєння лексичних одиниць в єдності значення і форми, у процесі формування словникового запасу здійснюється робота над лексичним значенням слова.

На другому, продуктивному, етапі формуються вміння і навички переважно у процесі породження мовлення. Цей лексико-методичний етап реалізує комунікативний і системно-функційний підходи під час навчання рідної мови і формування лексико-граматичної будови мовлення учнів. Робота над словом здійснюється в тісному взаємозв'язку з роботою над іншими одиницями мови – словосполученням, реченням, текстом. Робота з текстом дає учням змогу повністю усвідомити роль слова в мовленні.

1. Дослідіть, які значення можуть мати слова «день», «крило», «ручка». Складіть з ними і запишіть речення, у яких би виявлялися різні значення цих слів.

2. Складіть два речення з багатозначним словом «ключ» так, щоб це слово було вжито в різних значеннях, та два речення зі словом «ключ» так, щоб слова виступали омонімами.

3. З'ясуйте, чому письменники в поданих реченнях вибрали з усього синонімічного ряду саме ці слова, а не ті, що в дужках.

1. Хочеться дивитись, як сонечко сяє (палить, палає, палахкотить) (Т. Шевченко). 2. На ранок зірвався (схотився, скочив, підвівся) вітер, небо заволокло сірими розпатланими хмарами (А. Головка). 3. Над зеленими ярами вставав легесенький (легкий, неважкий) туман (І. Нечуй-Левицький). 4. Тільки легенько хлюпає (бризкає, пирскає) біля берега лінива хвиля (О. Довженко).

4. Спишіть текст, замінюючи виділені слова синонімами. Як така заміна вплинула на зміст тексту?

Чудовий ліс у вересні! Розфарбувала його осінь жовтим, червоним, зеленим кольорами. Тиша. Раптом зовсім близько пролетіла сойка. Сіла на пеньок. У дзьобі вона держала жолудь. Я тихенько сховався за дерево. Що вона робитиме? Сойка огляділась і почала ховати жолудь під коріння. Та це ж вона

на зиму запаси робить! Часто сойка їх так і не знаходить. А весною жолудь проросте. З нього маленький дубок буде (З посібника).

5. Доповнити прислів'я антонімами.

1. Важко в навчанні, зате... в роботі. 2. Що вранці не зробиш, то ...не наздоженеш. 3. На чорній землі... хліб родить. 4. Маленька праця краща за ...безділля. 5. Краще розумна догана, ніж дурна... 6. М'яко стеле, та ... спати.

6. Прочитайте текст, замінюючи слова антонімами, де це можливо. Як така заміна вплинула на зміст тексту?

Справа була взимку. Нам було холодно, тому ми йшли все швидше й швидше. Повернули праворуч, а через квартал – ліворуч. Попереду – парк, а позаду – кав'ярня. Ось і будинок мого однокласника. Ми й не помітили, як опинились у квартирі, де на нас уже чекав гарячий напій.

7. Поясніть, чому в першому реченні вжито слово «військовий», а в другому – «воєнний».

1. Збройні сили України мають на озброєнні сучасну **військову** техніку.
2. У музеї розгорнуто виставку **воєнної** тематики.

8. Доповніть речення з поданими фрагментами, обравши потрібне слово.

1. ... потрібно (перекласти, перевести) текст ...
2. ... світло вже (вимкнено, виключено)
3. ... у (слідуючому, наступному) навчальному році ...
4. ... хоче (прийняти, взяти) участь у змаганнях ...
5. ... в умовах (воєнного, військового) часу ...

9. Відшукайте у реченнях омоніми.

Катя мила ляльку, мила, їй не вистачило мила.

Наш Іванко воду ніс, а мороз щипав за ніс.

Я думаю без краю про щедрість ту безкраю.

Діти коло школи стали дружньо в коло.

Там, де гарно блищав став, Василько купатись став.

Жук пішов у сад за дачу і розв'язує задачу.

У смолі в'язкій зав'яз, зачепивсь крилом за в'яз.

А комар години цілі все тиняється без цілі.

Вийшла дівчина на поле, де бабуся грядку поле.

Наші батенько і мати хочуть гарних діток мати.

Бурі, ведмеді, бурі, а ви боїтеся бурі?

10. Спиши, замінюючи виділені запозичені слова українськими відповідниками.

*Могутнього потоку не вмещало шосе. Я пишу мемуари. Знадвору вливалися **тріумфи** літнього світла й природи. Був той дивний **контакт**, що виникає між справжніми друзями у роботі. Чи багато юних киян знають, чому **альтанку** на дніпрових кручах називають Аскольдовою могилою.*

Вправи другого рівня пов'язані із засвоєнням учнями зв'язків між одиницями мови, відтак робота спрямована вже на поглиблене вивчення слова в його лексичних зв'язках і відношеннях.

Третій, евристичний, етап передбачає формування не лише правильного, але й довершеного мовлення. На цьому етапі акцентується увага на роботі з культури мовлення, над засобами виразності та образним мовленням.

1. Відредагуйте речення та запишіть правильно. Поясніть лексичні помилки.

1. Відкривши очі, він побачив, що світло в кімнаті вже виключено. 2. Через відкрите вікно залетіла бджола. 3. Вулиці нашого міста гарно освічені. 4. На протязі минулого тижня відпочивали біля річки. 5. Мої батьки – дуже тактичні люди. 6. Виходимо на слідуючій зупинці. 7. На це питання ти відповів невірно. 8. Допоможи мені перевести цей текст.

2. З'ясуйте лексичні значення виділених слів. Чи доречно ці слова вжито в реченнях? Відредагуйте й запишіть речення.

*1. Особливо **людяні** площі й вулиці міста у свята. 2. Найважче **лічити** душу людини. 3. Софія та Максим навчаються в **музикальній** школі. 4. У Маринки **музичний** слух.*

3. Оберіть потрібне за змістом слово у дужках і запишіть речення. Прокоментуйте свій вибір.

Стояла (тиха, спокійна) погода. Древа ніби (заніміли, застигли) в непорушній тиші. Здалося, що й вітер вирішив (відпочити, вгомонитись) від праці. (Велетенські, гігантські) сосни ніби заснули на мить. І над усім цим розкинулось (чисте, безхмарне) небо без жодної хмаринки.

4. Відредагуйте речення, замінивши однокореневі слова їх синонімами.

Школярі прийшли до школи. Учні навчилися швидко читати. Ледар усе життя ледарює. Тільки нероба нічого не робить. Батьки вчать нас любити Батьківщину.

5. Перебудувати подані речення і записати так, щоб зміст їх не був двозначним.

Оля першою помітила ключ. Кран знову зіпсувався. Балка вже близько. На столі лежав лист. Сестричці сподобалась байка.

6. Обери слово, що найточніше відповідає змісту речення.

Картини на стіні (осаяні, освітлені, опромінені). Діти почали (шукати, розшукувати, відшукувати) дорогу додому. Сьогодні на вулиці (страшно, дуже, надзвичайно) приємна погода. У районі (споруджено, побудовано, зведено) новий універсам. Рослини швидко (ростуть, зростають, піднімаються) влітку після дощу.

7. Доповни речення порівняннями, підкресли слова, вжиті в переносному значенні.

Сонце голубило землю, як ... У краплині роси, наче ..., красується небо. Оззався грім, ніби У душі все помолоділо, мов ...

8. Виправте лексичні помилки, прокоментуйте їх.

Лікар лічив хвору бабусю. Я рахую, ти правий. Я відчинила журнал і почала читати. Ластів'яча отара знялася і полетіла. Інколи я варю сніданок.

Вправи третього рівня спрямовані на усвідомлення учнями єдності значення, форми і функції засвоєних мовних одиниць та редагування мовлення.

Четвертий, творчий, етап спрямований на розвиток творчих здібностей учнів, формує вміння і навички продуктивного характеру, забезпечує

оволодіння такими якостями мовлення, як змістовність, логічність, точність, багатство, доцільність, виразність, чистота, правильність.

1. Усно опишіть ранню осінь, використовуючи слова у переносному значенні.

2. Висловіть свою думку щодо такої тези: «Тому, хто посадить дерево, подякують і онуки, а того хто знищить, проклянуть і діти», використовуючи антоніми.

3. Напишіть монолог, який би розкривав значення прислів'я «Слово до слова зложиться мова», використовуючи синоніми.

4. Складіть і розіграйте діалог про корисність різних видів спорту, використовуючи синоніми та антоніми.

5. Складіть есе «Інтернет у житті сучасної людини», використовуючи слова іншомовного походження.

6. Створіть колаж «Пароніми довкола нас».

7. Складіть усне висловлювання на тему «Словники у моєму житті».

8. Підготуйте постер про поширені лексичні помилки.

Вправи четвертого методичного рівня передбачають виконання творчих завдань, учні будують власні висловлення, виявляючи креативні мовні здібності, що є індикатором лексичної компетентності у використанні української мови.

Розглянемо методичну систему роботи, спрямовану на формування лексичної компетентності, під час вивчення конкретної теми та проаналізуємо особливості застосування комплексу вправ і завдань.

Змодельований конспект уроку з української мови на тему «Однозначні та багатозначні слова» (Додаток В) передбачає формування низки предметних компетентностей:

знаннєвої складової: знає, що вивчає лексикологія; розуміє й витлумачує лексичне значення слів; пояснює лексичні значення багатозначних слів, омонімів і паронімів з урахуванням контексту;

діяльнєвої складової: розрізняє пряме й переносне значення багатозначних

слів, правильно використовує такі слова в мовленні; користується тлумачним словником;

ціннісної складової: усвідомлює багатство виражальних засобів української мови; оцінює роль у мовленні слів, ужитих у переносному значенні, синонімів та анонімів; критично ставиться до власного мовлення, усвідомлює необхідність використання мовних словників; усвідомлює й обговорює шляхи вдосконалення власного мовлення, зокрема збагачення словникового запасу.

На етапі актуалізації опорних знань пропонується інтерактивна технологія «Мозковий штурм» для колективного обговорення ключових понять теми, індивідуальні завдання на визначення лексичного значення слів та виправлення лексичних помилок у реченнях, у яких порушено лексичну норму.

«Мозковий штурм».

- *Що ми називаємо лексичним значенням слова?*
- *За якою ознакою слова поділяють на однозначні і багатозначні?*
- *Які слова є однозначними?*
- *Які слова називають багатозначними?*

Робота біля дошки (індивідуальне завдання).

Картка 1. Визначте лексичне та граматичне значення слів.

Ганок, літепло.

Картка 2. Перепишіть речення, виправивши в них лексичні помилки.

На протязі учбового року любий учень може відвідувати кружок.

Мій і мамин день народження співпадають.

Тож на початку уроку завдання вчителя – узагальнити все, що знають учні про лексичне значення, однозначні та багатозначні слова.

Повідомляючи тему та мету уроку, доречно поставити перед п'ятикласниками проблемне питання:

- *Чи потрібно нам розрізняти однозначні й багатозначні слова? Свою думку доведіть.*

Варто акцентувати увагу учнів на тому, що на уроці вони поглиблюють знання про лексикологію, лексичне значення слів; навчаться пояснювати лексичні значення багатозначних слів, омонімів і паронімів з урахуванням контексту.

Важливим етапом уроку є пояснення вчителем нового матеріалу. Цікавою формою подачі нового теми є лінгвістична казка, яка підвищить інтерес п'ятикласників, активізує їхню увагу.

Завдання: прочитати казку та зробити висновки про однозначні та багатозначні слова.

Жили-були в чудовій країні Лексиці слова, Однозначні й Багатозначні. Однозначні були самозакоханими, дуже любили самих себе і не раз хизувалися своєю неповторністю. «Ми – особливі, – говорили вони. Маємо одне-єдине значення. І нікому його не віддамо». А Багатозначні не вважали себе особливими, бо були дуже скромними. Вони охоче дарували свої значення багатьом явищам, предметам, людям, якщо їх про це просили.

Одного разу, коли відбувалось святкування Дня Мови, цариця Лексика отримала багато привітань. Ці вітання вона передала своїм підлеглим – словам. Особливо багато вітальних листівок отримали Багатозначні слова – цілий мішок! Це й не дивно, бо вони були дуже щедрими до інших. А Однозначні слова дуже засумували, бо їм надіслали тільки невеликий пакуночок привітань. Вони зрозуміли, що своїм гонором відштовхнули всіх. Отже, у котрий раз перемогли Доброта й Скромність, а Пиха й Зарозумілість залишились зневаженими.

Після опрацювання лінгвістичної казки та теоретичного матеріалу у підручнику доцільно провести бесіду з учнями, щоб виявити рівень осмислення нового матеріалу, систематизувати знання.

Репродуктивна бесіда.

- *Що ж таке однозначні слова? Наведіть приклади.*
- *Що таке багатозначні слова? Наведіть приклади.*
- *Яка різниця між багатозначними словами та омонімами?*

На етапі закріплення набутих знань учням пропонується виконати низку різних вправ, спрямованих на вироблення та зміцнення лексичних умінь і навичок, формування лексичної компетентності.

1. Запишіть слова у 2 колонки: 1) багатозначні, 2) однозначні.

З перших букв виписаних слів складіть жіноче та чоловіче ім'я.

Антилопа, роман, опера, люстра, Ізмаїл, молоти, абрикоса, наган, астероїд, ніжка.

2. Поясніть значення багатозначного слова «голова» в реченнях.

1. Як голова сивіє, то людина мудріє. 2. Хліб всьому голова. 3. Не той голова, що дуже кричить, а той, хто вміє навчить. 4. Яка головонька, така й розмовонька. 5. Сила без голови шаліє, а розум без сили мліє. 6. Зміряв його з ніг до голови. 7. Скільки голів, стільки й умів. (Народна творчість).

3. З'ясуйте лексичне та граматичне значення слова «хліб». Що спільного між усіма значеннями багатозначного слова?

4. Виправте лексичні помилки, прокоментуйте їх.

Лікар лічив хвору бабусю. Я рахую, ти правий. Я відчинила журнал і почала читати. Ластів'яча отара знялася і полетіла. Інколи я варю сніданок.

5. Опишіть осінній ліс, використовуючи багатозначні слова.

На підсумковому етапі уроку вчителю важливо провести поточний контроль якості і обсягу навчальних досягнень здобувачів освіти, виявити питання, які викликали труднощі. З цією метою слід провести діагностувальне тестування учнів, евристичну бесіду тощо.

1. Укажіть багатозначне слово:

- а) хлопчик;
- б) голова;
- в) суфікс.

2. Укажіть словосполучення зі словами в прямому значенні:

- а) гострий біль;
- б) високе дерево;
- в) м'який характер.

3. Укажіть словосполучення зі словами у переносному значенні:

- а) скромна людина;
- б) скромний одяг ;
- в) скромний заробіток .

4. Позначте правильне визначення однозначних слів:

- а) однозвучні слова;
- б) мають лише одне лексичне значення;
- в) мають декілька лексичних значень.

5. У якому рядку всі слова багатозначні

- а) теорема, стиль, стіна, сумка;
- б) ніс, коса, ручка, ласка;
- в) автомат, земля, рукав, ніжка.

Евристична бесіда.

- Який розділ науки про мову почали вивчати?
- Що таке лексикологія?
- Як поділяються слова за кількістю лексичних значень?
- Що називається лексичним значенням слова?

Домашнє завдання має обов'язково продовжити формування предметних компетентностей, визначених темою уроку. Варто долучати доступні освітні ресурси для самопідготовки учнів, закріплення вивченого матеріалу. Наприклад, запропонувати учням перейти за посиланням <https://learningapps.org/display?v=pb8s7acb321> або відсканувати QR-код і виконати вправу «Однозначні та багатозначні слова» на сервісі LearningApps, а скріншоти результатів надіслати вчителю.

Отже, на уроках української мови з метою формування лексичної компетентності потрібно застосовувати комплекс різноманітних вправ та

завдань, враховуючи принцип градаційності, який передбачає поетапне ускладнення навчального матеріалу. Рівнева система вправ, елементи якої взаємозв'язані та взаємозумовлені, дає змогу успішно вирішувати проблеми формування лексичної компетентності учнів, враховуючи різноманітність сучасних підходів, методів, прийомів, форм.

ВИСНОВКИ

У магістерському дослідженні з'ясовано сутність базових понять, висвітлено позиції науковців щодо їх інтерпретації. Виявлено неоднозначність наукових поглядів у тлумаченні змісту понять «компетентність», «компетентнісний підхід», «лексична компетентність».

У роботі керувалися такими дефініціями ключових понять.

Компетентність – це володіння компетенцією, що виявляється в поєднанні знань, умінь, навичок, досвіду і особистісних властивостей, які обумовлюють здатність і готовність розв'язувати проблеми і завдання, що виникають в реальних життєвих ситуаціях.

Компетентнісний підхід – це спрямованість освітнього процесу на формування й розвиток ключових (базових) і предметних компетентностей.

Невід'ємною частиною мовної компетентності є лексична компетентність.

Лексична компетентність – усвідомлене мотивоване використання лексичних засобів учнями, що забезпечують можливість висловити власні думки й ставлення до сказаного. Вона полягає в оволодінні лексичними засобами мови й умінні користуватися ними.

Лексична компетентність здобувача освіти – це рівень оволодіння лексичними засобами української мови відповідно до мовленнєвої ситуації, дотримання лексичних норм, глибоке розуміння семантики слів, свідоме збагачення словникового запасу та вміння застосовувати набуті знання на практиці відповідно до ситуацій спілкування, повага до українського слова та вільне володіння українською лексикою.

Вчені виділяють такі складові лексичної компетенції:

- мотиваційна (окреслює мету, завдання та мотиви вивчення лексики);
- пізнавальна (сприяє формуванню в учнів знань про функціонування лексичних одиниць);
- діяльнісно-практична (забезпечує розвиток навичок правильного вживання слів у мовленні);

- рефлексивна (визначає правильність вживання мовних одиниць та рівень володіння ними);

- поведінкова (самостійне опрацювання лексичного рівня української мови).

Формування лексичної компетентності учнів – взаємопов'язана організація мотиваційного, когнітивного, практичного і рефлексійно-поведінкового компонентів лексичної діяльності на основі вивчення номінативних і комунікативних одиниць мови в їхньому взаємозв'язку форми, значення і функції.

Передумовою формування лексичної компетенції здобувачів освіти є з'ясування сутності лінгвістичних понять, які мають засвоїти учні; розуміння того, що лексична система української мови є динамічною, складною мовною ієрархією, компоненти якої пов'язані між собою різними відношеннями.

У лінгводидактиці виокремлено низку принципів вивчення лексики:

1) лексико-граматичний (зіставлення лексичного і граматичного значення слова);

2) системний (урахування усіх елементів лексичної парадигми);

3) функціональний (урахування стильової диференціації);

4) лексико-синтаксичний (зіставлення слів і словосполучень);

5) позамовний (зіставлення слів із відповідними реаліями та поняттями);

6) контекстуальний (розгляд синтагматичних зв'язків у контексті).

Пріоритетність того чи іншого принципу навчання залежить від засвоєння конкретної лексичної категорії.

Вивчення розділу «Лексикологія» формує в здобувачів освіти лексичні вміння і навички, передбачені програмою української мови.

Аналіз підручників засвідчує наявність значної кількості різноманітних репродуктивних вправ і завдань, спрямованих на формування лексичної компетентності учнів, проте є потреба у збільшенні творчих вправ та завдань із культури мовлення.

Також важливим показником формування лексичної компетентності учнів є готовність учителів до такої роботи, місце її в практиці навчання.

Анкетування педагогів засвідчило, що більшість із них усвідомлює необхідність систематично формувати в здобувачів освіти лексичні уміння на уроках української мови, однак цій проблемі ще й досі не приділяється достатньо уваги. Серед причин визначаємо наявність науково-методичних розвідок з окремих аспектів зазначеної проблеми, з одного боку, і відсутність чіткої комплексної методики формування лексичної компетентності учнів, з іншого.

З'ясували, що є потреба у розробленні комплексної системи вправ та завдань, спрямованих на формування лексичних умінь здобувачів освіти.

Методичну систему формування лексичної компетентності учнів складає сукупність таких компонентів – мети, змісту, методів, засобів та форм організації освітньої діяльності, а також взаємозв'язків між означеними складниками.

Цілеспрямоване формування лексичної компетентності у здобувачів освіти в умовах цілісної методичної системи навчання, якою передбачено засвоєння основних смислоутворювальних одиниць мовлення і робота над основними лінгвістичними поняттями, забезпечує розвиток здатності користуватися мовленням, застосовувати його в різноманітних життєвих ситуаціях.

Важливими є загальнодидактичні та специфічні принципами формування лексичної компетентності в учнів: принцип єдності вивчення мови і навчання мовлення; принцип градаційності; принцип зіставлення і диференціації мовних одиниць у процесі мовленнєвого вибору.

Виокремлюють такі методи і прийоми формування лексичної компетентності здобувача освіти:

1. *Рецептивний метод* (інформаційно-рецептивний, або інформаційний, або пояснювально-ілюстративний) – бесіда, розповідь учителя, читання тексту, читання правила, демонстрація мовленнєвого зразка, ознайомлення зі словниковою статтею тощо.

2. *Репродуктивний метод*. За допомогою учні реалізують на практиці здобуті знання про мовлення, зокрема, розв'язують типові мовленнєві завдання, виконують аналіз слова або тексту за зразком. Типовими прийомами репродуктивного методу є складання словосполучень, речень; усний і письмовий переказ тексту.

З-поміж методів формування лексичної компетентності переважають варіанти неповного репродуктивного методу, що виявляється у таких мовленнєвих вправах, як добір слів за смыслом у реченні або тексті, перетворення деформованих речень і текстів, вибір лексичних або граматичних синонімів тощо.

3. *Продуктивний метод* реалізується у складанні плану тексту, під час його аналізу; у побудові тексту за певним планом. Численні мовленнєві завдання проблемного характеру, редагування тексту теж слід віднести до продуктивного методу формування лексичної компетентності здобувача освіти.

Формування лексичної компетентності в учнів доцільно здійснювати на основі рівневої системи вправ і завдань, яка передбачає поетапне ускладнення навчального матеріалу.

Основою рецептивно-репродуктивного етапу є лексико-семантичні вправи. Учитель вводить нову лексику та розширює словник учнів новими значеннями вже відомих їм слів. Підсумком на означеному етапі є практичне оволодіння системними зв'язками слів (парадигматичними і синтагматичними).

На продуктивному етапі навчання формуються вміння і навички у процесі породження мовлення. Цей етап реалізує комунікативний і системно-функційний підходи під час навчання рідної мови і формування лексико-граматичної будови мовлення учнів. Робота над словом здійснюється в тісному взаємозв'язку з роботою над іншими одиницями мови – словосполученням, реченням, текстом. Така робота дає учням змогу повністю усвідомити роль слова в мовленні.

Евристичний етап забезпечує формування не лише правильного, але й довершеного мовлення. Увага акцентується на завданнях із культури мовлення, роботі над засобами виразності та образним мовленням.

Творчий етап спрямований на розвиток креативних мовних здібностей здобувачів освіти, формування вмінь і навичок продуктивного характеру, оволодіння такими якостями мовлення, як змістовність, логічність, точність, багатство, доцільність, виразність, чистота, правильність.

Така методична система вправ сприятиме успішному формуванню лексичної компетентності здобувачів освіти.

Реалізація методичної системи формування лексичної компетентності в учнів оптимально можлива не лише в межах традиційних аспектних уроках української мови, а й на компетентісно орієнтованих уроках мовлення.

Змодельований урок української мови на тему «Однозначні та багатозначні слова» містить комплекс різноманітних вправ та завдань, спрямованих на формування лексичної компетентності, враховуючи принцип градаційності, який передбачає поетапне ускладнення навчального матеріалу.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у встановленні лінгводидактичних засад формування інших компетентностей в учнів 5-х класів на уроках української мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О. Українська мова : підруч. для 5 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ : Грамота, 2022. 208 с.
2. Білоусенко П., Явір В. Проблемно-ситуативні завдання на уроках української мови : посібник для вчителя. Київ : Освіта, 1992. 128 с.
3. Біляєв О. Сучасний урок української мови : навч.-метод. посібник. Київ : Радянська школа, 1981. 176 с.
4. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2006. 368 с.
5. Бондаренко Н. Методи навчання української мови крізь призму компетентнісного підходу. *Дивослово*. 2013. №12. С. 2–7.
6. Бондаренко Н. Проблеми словникової роботи на уроках української мови та шляхи їх розв'язання. *Українська мова і література в школі*. 2005. № 7 (48). С. 5–11.
7. Бондаренко Н. Словникова робота як один із аспектів реалізації соціокультурної змістової лінії. *Українська мова і література в школі*. 2007. № 7–8 (64). С. 2–5.
8. Варзацька Л. Інтегровані уроки рідної мови і мовлення. 5 клас. Посібник для вчителя. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2010. 120 с.
9. Варзацька Л. О. Навчання мови та мовлення на основі тексту. Київ : Рад. шк., 1986. 112 с.
10. Варнавська І. Формування мовленнєвої компетентності учнів 5–7 класів у процесі засвоєння виражальних засобів української мови : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Херсон, 2005. 24 с.
11. Вегеш А. І. Методика викладання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах: методичний посібник для студентів 4–5 курсів філологічного факультету. Ужгород, 2022. 101 с.

12. Векслер Р. П. Робота з коротким тлумачним словником української мови. *Українська мова і література в школі*. 1979. № 11. С. 57–61.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусол. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
14. Галаєвська Л. Реалізація соціокультурної змістової лінії на уроках рідної (української) мови в 5-му класі. *Українська мова і література в школі*. 2005. № 8 (49). С. 12–18.
15. Глазова О. П. Перспективність і наступність у формуванні текстотворчих умінь учнів початкових і 5 класів загальноосвітньої школи : автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 1999. 18 с.
16. Глазова О. Українська мова : підруч. для 5-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Освіта, 2022. 272 с.
17. Голуб Н. Б. Компетентісно спрямоване навчання української мови : концептуальний підхід. *Теоретична і дидактична філологія*: збірник наукових праць. Випуск 12. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 26–22.
18. Голуб Н. Методичні рекомендації щодо навчання української мови в умовах компетентісного підходу. *Дивослово*. 2013. № 9. С. 2–7.
19. Голуб Н. Особливості текстотворчої діяльності учнів 5-7 класів в умовах компетентісного навчання української мови. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_016_2013_20_19. 87. (дата звернення: 29.06.23).
20. Голуб Н. Ситуативний метод на уроках української мови в школі. *Українська мова і література в школі*. 2013. № 7. С. 18–23.
21. Голуб Н. Урок української мови в системі компетентісної освіти. *Дивослово*. 2014. № 6. С. 61–62.
22. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. Українська мова : підруч. для 5-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Освіта, 2022. 306 с.
23. Державний стандарт базової і повної середньої освіти (Проект). *Українська мова і література в школі*. 2011. № 5. С. 53–61.

24. Дідук Г. І. Лінгвостилістичні та комунікативно-ситуативні вправи на уроках української мови у 5–7 класах. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2004. 80 с.

25. Донченко Т. Організація навчальної діяльності учнів на уроках рідної мови : монографія. Київ : Фондація О. Ольжича, 1995. 251 с.

26. Донченко Т. Урок мови: текст як дидактичний матеріал. *Урок української*. 2001. № 2. С. 33–35.

27. Дороз В. Ф. Методика навчання української мови в загальноосвітніх закладах : навчальний посібник. Київ, 2008. 234 с.

28. Єрмаков І. Г., Пузіков Д. О. Структура життєвої компетентності: життєтворчі компетенції особистості. *Компетентнісно спрямована освіта: перший досвід, порівняльні підходи, перспективи*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 28 квітня 2011 року. Київ : Київ. Ін.-т сучасн. підр., 2011. С. 20–25.

29. Заблоцька О. С. Компетентнісний підхід як освітня інновація: порівняльний аналіз. URL: <http://visnyk.zu.edu.ua/Articles/40/08zosipa.zip> (дата звернення: 20.05.23).

30. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова : підруч. для 5-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Генеза, 2022. 240 с.

31. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Науковий редактор українського видання доктор пед. наук, проф. С. Ю. Ніколаєва. Київ : Ленвіт, 2003. 273 с.

32. Закон України «Про загальну середню освіту» / Верховна Рада України. Закон від 13.05.1999 № 651-XIV URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 13.08.23).

33. Іванов Д., Митрофанов Г., Соколова О. Компетентнісний підхід в освіті. Проблеми, поняття, інструментарій. *Зарубіжна література в школі*. 2006. № 23 (47). С.14–18.

34. Іванова О. Роль тексту при засвоєнні лексико-граматичних категорій. *Українська мова і література в школі*. Київ, 2007. № 1 (58). С. 44–46.

35. Караман С. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах: модульний курс : посібник для студентів пед. університетів та інститутів / за ред. М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2011. 366 с.

36. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підр. 2-ге вид., стер. Київ : ВЦ «Академія», 2009. 336 с.

37. Кобцев Д. Принцип україноцентризму в контексті міжпредметної соціокультурної інтеграції на уроках української мови [5 кл.]. *Українська мова і література в школі*. 2007. № 7 – 8. С. 5–13.

38. Когут О. І. Інноваційні технології навчання української мови і літератури. Тернопіль : Астон, 2005. 204 с.

39. Компетентнісний підхід до навчання української мови в основній школі (матеріали круглого столу). *Українська мова та література в школі*. 2012. № 4. С. 58–65.

40. Костів О., Сколоздра-Шепітко О. Методика викладання української мови : навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 202 с.

41. Кочан І. М., Захлюпана Н. М. Словник-довідник з методики викладання української мови. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. 250 с.

42. Кратасюк Л. М. Інтерактивні методи в навчанні учнів 5-6 класів створювати тексти різних типів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата пед. наук: спец. 13.00.02. Київ, 2011. 20 с.

43. Купцова В. Про особистісно зорієнтоване навчання. *Дивослово*. 2000. № 7. С. 44–48.

44. Кучеренко І. А. Теоретичні і методичні засади сучасного уроку з української мови в основній школі : дис. ...доктора пед. наук : 13.00.02. Херсон, 2015. 560 с.

45. Кучерук О. А. Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика: монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 420 с.

46. Кучерук О. Лінгвокультурологічна модель формування мовної особистості: шляхи реалізації. *УМЛШ*. 2007. № 6. С. 9–11.

47. Кучерук О. Принципи розвивального навчання і методи реалізації їх у шкільному курсі української мови. *Українська мова і література в школі*. 2017. №1. С. 8–13.

48. Кучерук О. Формування лексичної компетентності учнів у процесі навчання української мови з використанням методу проєктів. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/pdf>. (дата звернення: 29.06.23).

49. Лещенко Г. Комунікативні та культурологічні можливості роботи з текстом за чинними підручниками для 5 класу. *УМЛШ*. 2003. № 2. С. 24–27.

50. Макаренко В. Реалізація культурологічного принципу навчання на уроках української мови у 5-7 класах. *Українська мова і література в школі*. 2003. № 4. С. 35–38.

51. Мамчур Л. І. Перспективність і наступність у формуванні комунікативної компетентності учнів основної школи : монографія. Умань : Видавець «Сочінський», 2012. 449 с.

52. Методика вивчення української мови в школі / О. М. Біляєв, В. Я. Мельничайко, М. І. Пентилюк та ін. Київ : Рад. шк., 1987. 246 с.

53. Методика викладання української мови в середній школі / за ред. І. С. Олійника. Київ : Вища школа, 1989. 439 с.

54. Методика викладання української мови в середній школі / за ред. С. Чавдарова і В. Масальського. Київ : Рад. шк., 1962. 371 с.

55. Методика викладання української мови в середній школі / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л. П. Рожило, О. С. Скорик. Київ : Вища школа, 1979. 309 с.

56. Методика викладання української мови в середніх освітніх закладах / за ред. М. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2009. 400 с.

57. Методика навчання української мови в ДВНЗ та середніх освітніх закладах. Кредитно-модульний курс : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. О. І. Потапенка. Київ : Міленіум, 2006. 332 с.

58. Модельна навчальна програма “Українська мова. 5-6 класи” для закладів загальної середньої освіти (авт. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М.) URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/202>

1/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetar.z.2022/Movno-literat.osv.hal/Ukr.mova.5-6-kl.Holub.Horoshkina.14.07.pdf (дата звернення: 29.04.23).

59. Модельна навчальна програма “Українська мова. 5-6 класи” для закладів загальної середньої освіти (авт. Заболотний О. В., Заболотний В. В., Лавринчук В. П., Плівачук К. В., Попова Т. Д.) URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetar.z.2022/Movno-literat.osv.hal/Ukr.mova.5-6-kl.Zabolotnyu.ta.in.14.07.21.pdf> (дата звернення: 15.06.23).

60. Модернізація педагогічної освіти в європейському та євроатлантичному освітньому просторі: монографія / авт. кол.: Н. М. Авшенюк, В. О. Кудін, О. І Огієнко та ін. Київ : Педагогічна думка, 2011. 232 с.

61. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів: Українська мова: Українська література. 5-9 класи. Київ : Освіта, 2013. 160 с.

62. Наумчук М. М., Лушпинська Л. П. Словник-довідник основних термінів і понять з методики української мови: навчально-методичний посібник. Тернопіль : Астон, 2003.

63. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ ст. *Шкільний світ*. 2001. № 1. С. 2–8.

64. Нестандартні уроки в школі та їх аналіз : навч.-метод. посібник / за ред. Н. М. Островерхової. Київ : Видавництво Харитоненка, 2003. 152 с.

65. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <http://mon.gov.ua/konczepczyia.pdf> (дата звернення: 23.05.23).

66. Новосьолова В. Вивчення слова і його лексичного значення у школі. *Українська мова і література в школі*. 2001. № 6. С. 8–10.

67. Новосьолова В. Методи, прийоми й засоби навчання в процесі формування лексичної компетентності учнів 5–7 класів. *Українська мова і література в школі*. 2014. № 3 (113). С. 19–23.

68. Новосьолова В. Особливості роботи з формування лексичної компетентності учнів основної школи на уроках української мови. *Українська мова і література в школі*. 2014. № 7. С. 12–19.

69. Омельчук С. А. Усі уроки української мови. 5 клас. Харків : Основа, 2009. 478 с.

70. Онищук В. Типи, структура і методика уроку в школі. Київ : Радянська школа, 1973. 159 с.

71. Остапенко Н. Технологія сучасного уроку з української мови : навч. посібник / Н. М. Остапенко, Т. В. Симоненко, В. М. Руденко. Київ : ВЦ «Академія», 2011. 248 с.

72. Палихата Е. Я. Самостійна робота як метод навчання української мови. *Теоретична і дидактична філологія : збірник наукових праць*. Київ, 2008. Вип. 5. С. 253–262.

73. Парасюк С. Психолого-педагогічні основи викладання мови: застереження та пропозиції. *Українська мова і література*. 2001. Ч. 44 (252). С.1–2, 16–17.

74. Педагогічний словник / за ред. дійсного члена АПН України Ярмаченка М. Д. Київ : Педагогічна думка, 2001. 514 с.

75. Пентилюк М. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики : збірник статей. Київ: Ленвіт, 2011. 256 с.

76. Пентилюк М. Компетентнісний підхід до формування мовної особистості в євроінтеграційному контексті. *Українська мова і література в школі*. 2010. № 2. С. 2–5.

77. Пентилюк М. Компетентнісний підхід до формування мовної особистості в євроінтеграційному контексті. *Українська мова і література в школі*. 2010. № 3. С. 5–10.

78. Пентилюк М. Методика навчання української мови у таблицях і схемах: навч. посіб. Київ : Ленвіт, 2006. 134 с.

79. Пентилюк М. Сучасний урок української мови / М. І. Пентилюк, Т. Г. Окуневич. Харків : Вид. група «Основа», 2007. 176 с.

80. Петровська О. Основні типи уроків з української мови в 5–7 класах. Київ : Радянська школа, 1959. С. 36–42.
81. Плахотник В. Вправи і завдання в лінгводидактиці. *Українська мова і література в школі*. 2009. № 9. С. 43–45.
82. Плиско К. Принципи, методи і форми навчання української мови (теоретичний аспект) : навч. посіб. Харків : Основа, 1995. 240 с.
83. Плиско К. Теорія і методика навчання української мови в середній школі. Харків : ХДПУ, 2001. 115 с.
84. Плітко В. Вивчення мови через текст. *Дивослово*. 2004. № 4. С. 26–27.
85. Подлевська Н. В. Формування культури спілкування в учнів 5-6 класів на уроках української мови: дис.....канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2010. 308 с.
86. Пометун О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання. Київ : Б. в., 2007. 144 с.
87. Пометун О. Інтерактивні технології навчання : Теорія, практика, досвід : метод. посібник. Київ : АСК, 2002. 135 с.
88. Пометун О. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.-метод. посіб. Київ : А.С.К., 2004. 192 с.
89. Практикум з методики навчання української мови / за редакцією М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2003. 302 с.
90. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах : модульний курс : посібник для студентів / за ред. М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2011. 366 с.
91. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. Українська мова. 5-9 класи. *Українська мова і література в школі*. №1. 2013. С. 32–53.
92. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова. 5–12 класи / укл. Г. Т. Шелехова, В. І. Тихоша, А. М. Корольчук, В. І. Новосьолова, Я. І. Остаф; за ред. Л. В. Скуратівського. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 176 с.

93. Рускуліс Л. В. Методика навчання української мови у схемах, таблицях та коментарях. Миколаїв – Одеса : Лерадрук, 2022. 202 с.

94. Рускуліс Л. Методична система формування лінгвістичної компетентності майбутніх учителів української мови у процесі вивчення мовознавчих дисциплін: монографія / за заг. ред. М. Пентилюк. Миколаїв : ФОП Швець В. М., 2018. 420 с.

95. Рускуліс Л. Теоретичні основи дослідження дефініції «лексико-семантичне поле» в методичній системі формування лінгвістичної компетентності майбутнього вчителя української мови. Образне слово Луганщини: матеріали XVII Всеукр. наук.- практик. конф. імені Віктора Ужченка (20 квітня 2018 р., м. Старобільськ) до 80-річчя Луганської області / за заг. ред. проф. А. В. Нікітіної; Держ. закл. «Луган. нац. унт імені Тараса Шевченка». Вип. 17. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2018. С. 192–194.

96. Рускуліс Л. Формування предметних компетентностей учнів на концептуальних засадах Нової української школи (засобами уроків української мови): монографія. Миколаїв : СПД Румянцева, 2022. 144 с.

97. Селіванова О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2010. 844 с.

98. Семенов О. М., Дятленко Т. І., Біляшник М. Д., Волницька В. В. Українська мова: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2022. 336 с.

99. Ситуаційна методика навчання: теорія і практика / упорядн. О. Сидоренко, В. Чуба. Київ : Центр інновацій та розвитку, 2001. 256 с.

100. Сіранчук Н. До проблеми створення методичної системи формування лексичної компетентності учнів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологія». Вип. 9 (77). 2020 С. 303–306.

101. Сіранчук Н. М. Формування лексичної компетентності в учнів початкових класів на уроках української мови: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.02. Рівне. 2018. 428 с.
102. Словник-довідник з української лінгводидактики : навчальний посібник / за ред. М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2003. 149 с.
103. Соболев І. І. Письмові роботи як засіб розвитку образного мислення учнів. *Українська мова і література в школі*. 1968. № 1. С. 50–53.
104. Спанатій Л. С. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навч. посіб. Миколаїв : Іліон, 2015. 372 с.
105. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. Київ : К.І.С., 2003. 296 с.
106. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1973. 440 с.
107. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика: підруч. / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Бондаренко та ін. Київ : Знання, 2010. 270 с.
108. Сучасна українська літературна мова: підруч. / за ред. А. П. Грищенка. 2-ге вид. перероб. і допов. Київ : Вища школа, 1997. 493 с.
109. Сучасна українська мова: підруч. / О. Д. Пономарев, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. Київ : Либідь, 2008. 448 с.
110. Технологія сучасного уроку рідної мови / Н. Голуб, О. Дяченко, Н. Остапенко, В. Шляхова. Черкаси : Відлуння, 1999. 128 с.
111. Тихоша В. Система роботи над збагаченням мовлення учнів 5-9 класів власне українською лексикою та фразеологією : посіб. для вчителів. Херсон, 1995. 148 с.
112. Токмань Г. Розвиток писемного мовлення учнів. Система творів та методика їх написання. *Українська мова і література в школі*. 2002. № 2. С. 28–31.

113. Троганова Г. Використання функціонально-семантичного підходу до вивчення лексики на уроках зв'язного мовлення в п'ятому класі. *Українська мова і література в школі*. 2003. № 6. С. 4–6.

114. Турська О. В. Творчі завдання як засіб розвитку емоційної сфери особистості на уроках рідної мови. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки*: збірник наук. праць. Київ, 2001. Вип. 18. С. 288–291.

115. Угніч Р. Теорія і практика моделювання компетентнісного уроку. *Дивослово*. 2018. № 5. С. 12–19.

116. Українська мова 5-9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>. (дата звернення: 09.06.23).

117. Українська мова. 5–6 класи. Розвиток ситуативного мовлення : навчальний посібник / за ред. Н. Ф. Баландіної. Харків : Вид-во Ранок, 2007. 270 с.

118. Українська мова. 5-9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання / Г. Т. Шелехова та ін. *Українська мова і література в школі*. 2013. №1. С. 32–55.

119. Українська мова. 5-9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів, затверджена Наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2017 № 804. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalnaserednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas> (дата звернення: 16.05.23).

120. Українська мова. Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2000. 752 с.

121. Цінько С. В. Дидактичний матеріал для розвитку аудіативних умінь учнів (5 клас). *Українська мова і література в школі*. 2012. №1. С.12–18.

122. Чернецька Т. Сучасний урок : теорія і практика моделювання : навч. посібник. Київ: ТОВ «Праймадрук», 2011. 352 с.

123. Шарко В. Д. Сучасний урок : технологічний аспект : посібник для вчителів і студентів. Київ : СПД Богданова А. М., 2007. 220 с.
124. Швалб Ю. Психологічні аспекти компетентнісного підходу в освіті. *Вища школа*. 2010. № 2. С. 31–36.
125. Шелехова Г. Особливості мовленнєвої змістової лінії нової програми з української (рідної) мови для 5 класу. *Українська мова і література в школі*. 2005. № 7 (48). С. 12–15.
126. Шелехова Г. Система роботи з розвитку зв'язного мовлення на уроках рідної мови в середній школі: автореф. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 1996. 45 с.
127. Шелехова Г., Цінько С. Особливості навчання учнів 5-7 класів сприймати мовлення на уроках української мови. *Українська мова і література в школі*. 2014. № 3. С.15–19.
128. Ющук І. П. Українська мова : підручник для 5 кл. закладів загальн. серед. освіти. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан. 2022. 352 с.
129. Янчук Н. Реалізація принципу наступності у процесі вивчення лексики і фразеології. *Українська мова і література в школі*. 2002. № 2 (19). С. 10–13.
130. Ярмолук А. Текст як засіб розвитку комунікативних умінь учнів 5-х класів. *Українська мова і література в школі*. 2005. № 7. С. 15–20.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для вчителів

1. Розкрийте сутність поняття «лексична компетентність».
2. Чи передбачає програма вивчення лексичних понять? Яких саме?
3. Формуванню яких лексичних умінь приділяєте більше уваги?
4. Чи доцільним є використання дидактичного текстового матеріалу для формування лексичної компетентності учнів?
5. Які технології, методи і засоби використовуєте для формування лексичних умінь учнів?
6. Наведіть приклади завдань на формування лексичної компетентності учнів.
7. Які складнощі виникають у процесі формування лексичних умінь учнів?
8. Оцініть рівень лексичних умінь здобувачів освіти. Яким чином його можна покращити?

Дякуємо за співпрацю!

**Тренувальні вправи для формування
лексичної компетентності учнів**

1. Пояснити значення слова «голова» в поданих реченнях.

1. Соняшник за тином голову схилив (*В. Сосюра*).
2. Роман підвів голову, ніби розплющив очі (*І. Нечуй-Левицький*).
3. Тільки голови вершників виринали (*О. Гончар*).
4. Одна голова добре, а дві – краще (*Народна творчість*).
5. Йонька був головою в домі (*Г. Тютюнник*).
6. Як голова без голови, то й ноги не носять (*І. Франко*).

2. Прочитати, усно пояснити значення слова «великий».

1. Велика грізна тиша стоїть над степом (*О. Гончар*).
2. Його великий віз стояв серед глибокої вибоїни і не міг далі рухатися (*І. Франко*).
3. Сніги випали великі, і Андрій радо прокидає од порога до воріт стежку (*М. Коцюбинський*).
4. Великі зашпори заганяло життя у серце Прісці (*Панас Мирний*).

3. Виписати спочатку слова в прямому значенні, а потім – у переносному.

1. Соломія засміялась од тих слів, як часом сміються люди од великого щастя.
2. Соломія спустила довгі чорні вії, котрі ніби торочками впали на її щоки, і почервоніла, як маківка.
3. Чорні брови залисніли проти ясного рожевого неба.
4. Сніг падав на вікна і заліплював шибки неначе білим папером.
5. Очерети заснули.
6. Тепла осінь упала під ноги.
7. Ганя кинула оком у вікно (*І. Нечуй-Левицький*).

4. Скласти речення з 3–4 словосполученнями.

Золотий годинник, золота осінь, золоте поле; солодкий цукор, солодка усмішка, солодке слово; срібний голос, срібна обручка, срібне перо; важкий

характер, важка ноша, важке завдання; сталеве приладдя, сталева воля; бронзова куля, бронзова шкіра, бронзове погруддя.

5. Усно визначити слова, вжиті в переносному значенні.

1. Світла ніч стояла над горами. Чиста, прозора, вона просвічувала наскрізь, як синій коштовний камінь чистої води. Високі зорі тремтіли над головами бійців. Іноді падали, наче хтось з неба запускав сигнальні ракети.

2. Гори темнішали, впливав далекий місяць.

3. Цілими днями сяялись крізь сіре сито осінні дощі.

4. Сукався й сукався дощ у тисячу веретен. Весь степ був переснований сивою пряжею.

5. А між тими чистими золотими пасмами купалося сонце в палаючій розкоші (О. Гончар).

6. Пояснити, які словосполучення вжиті в прямому значенні, а які – в переносному.

Місяць дивиться – хлопець дивиться; місяць усміхається – дівчина усміхається; листя слухає – учень слухає; співає весна – співає хор; пливе осінь – пливе човен; дихає ніч — дихає людина; сніг іде – учні ідуть; дерева сплять – діти сплять; шепочуть трави – шепочуть бійці; зітхнула земля – зітхнула мама.

7. Скласти речення з кількома словосполученнями.

Срібний сон – срібний ніж; солодке життя – солодке яблуко; м'який характер – м'який ґрунт; крижане серце – крижана бурулька; світла дорога – світла кімната; прозорий вечір – прозорі завіски.

8. Замість крапок дібрати відповідні слова.

Міцний як сталь; гострий як ...; твердий як ...; солодкий як ...; хитрий як ...; чистий як ...; темний як ...; світлий як ...; гіркий як ...; кислий як ...; м'який як ...; здоровий як ...; білий як ...; пухкий як ...; красива як ...; чорний як ...; гарна як ...; голубий як ...; чистий як ...; тяжкий як ...; червоний як ...

Довідка: бритва, камінь, мед, лисиця, сльоза, ніч, день, місяць, полин, лимон, подушка, дуб, молоко, сніг, береза, земля, троянда, небо, повітря, камінь, перець.

9. Прочитати речення, знайти і виписати з них омоніми, пояснити їх значення.

1. Розплелася густа коса аж до пояса.
2. Коси, коса, поки роса (*Народна творчість*).
3. Міцно стукнув дверима, перевірив замок (*В. Собко*).
4. На самій верховині гори бовваніють руїни стародавнього замку (*О. Гончар*).

10. Визначити в поданих словосполученнях, де багатозначні слова, а де омоніми.

Ключ від дверей – гірський ключ; солодке життя – солодка кава; старовинний лук – масиви зелених лук; золота людина – золоті сережки; пропустити поїзд – пропустити літеру; уважна мати – мати гарний голос; недавно мила руки – купила мила.

11. Виписати синоніми із значенням *ходити* (з різними відтінками).

1. Соломія почимчикувала поміж деревами до того місця, де була та кругла прогалина.
2. Вона прожогом кинулась в гущавину і пішла вздовж лісу. Довго вона йшла та плуталась в густих кущах папороті.
3. Соломія пірнула в ліс і побігла стежечкою додому.
4. Роман перейшов тихою ходою через галявину. Він попростував стежечкою до перелазу.
5. Роман пообідав і пішов до своєї кімнати (*І. Нечуй-Левицький*).

12. Виписати близькі за значенням слова в колонки.

Сміливий, говорити, старий, героїчний, розмовляти, відважний, казати, ретельний, темніти, доблесний, шептати, безстрашний, базікати, балакати, дбайливий, давній, труд, метелиця, войовничий, древній, праця, вечоріти, хоробрий, гомоніти, незламний, цокотати, старезний, хуртовина, крокувати, акуратний, стародавній, смеркатись, мужній, робота, сутеніти, стійкий, завірюха.

13. Дібрати синоніми до виділених слів.

1. І хочеться мені, щоб всі раділи з нами (*Н. Забіла*).
2. Солдат не зважає на смерть і на втому (*Л. Первомайський*).
3. Хлопці трохи помовчали, знов почали говорити (*І. Нечуй-Левицький*).

14. Дібрати синоніми до слів першої групи з другої.

1. Радість, туга, коригувати, радісно, кордон, працювати, край, розуміти, пута, сповіщати, лоб, загорітися, побити, спалахнути, здолати, малий, перемогти, крихітний, обережно, дріб'язковий, святково, легковажний, правда, хоробрий.

2. Веселощі, сутужно, скрутно, правити, рубіж, весело, межа, усвідомлювати, запалитися, повідомляти, зайнятися, розгромити, кайдани, побороти, дрібний, обачливо, скорити, чоло, мізерний, урочисто, нікчемний, безтурботний, істина, сміливий.

15. Пояснити відтінки значень слів у синонімічних групах.

1. Чарівний, прекрасний, красивий, чудовий, привабливий, казковий, пишний, захоплюючий.

2. Гарячий, палючий, пекучий, розпечений, розжарений, розігрітий.

3. Стомлений, змучений, зморений, виснажений, знесилений.

16. Дописати синоніми до поданих слів.

Прикрашати (оздоблювати, квітчати, заквітчувати). Гарний (хороший, красний, славний, прегарний, прехороший, прекрасний, преславний, чудовий, чудесний, чарівний, вродливий, гожий, красивий). Думати (гадати, міркувати, роздумувати).

17. Дібрати синоніми до виділених слів.

Відважний боєць, красивий пейзаж, великий будинок, безжалісна людина, сумний чоловік, буденний костюм.

18. Скласти речення, використавши кілька з поданих синонімів.

1. Виднітися, бовваніти, мріти, маячити, майоріти.

2. Досягнення, здобуток, завоювання.

3. Швидко, хутко, прудко, шпарко.

29. Скласти кілька речень на тему «Мій друг», використовуючи окремі з поданих слів.

Старанний, ретельний, дбайливий, пильний, акуратний; хоробрий, відважний, мужній, сміливий, стійкий, безстрашний, войовничий, незламний, працьовитий, працелюбний, роботящий, дбати, турбуватись; старатись, клопотатись.

20. Пояснити значення поданих прислів'їв. Виписати антоніми парами.

1. Умій батьківщину любити, а ворога ненавидіти.
2. Розколовся світ на свободу й гніт.
3. Вчення – світ, а невчення – тьма.
4. Учений іде, а неук слідом спотикається.
5. Незнайко на печі лежить, а знайко по дорозі біжить. (*Народна творчість*).

21. Записати речення. На місці крапок поставити пропущені антоніми.

1. Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні ... не спинить вас (*І. Франко*).
2. Чорними ярами покотився ... туман (*М. Коцюбинський*).
3. Гнів і жаль, огонь і ... несамовита радість і гірка ... разом охопили Петрове серце (*Панас Мирний*).
4. Чи я вам рівня? Ви пан, а я сирота, Ви багатий, а я
5. Були пани і ..., і молоді, і ... Були багаті і ... (*І. Котляревський*).

Довідка: холод, білий, холод, туга, бідна, мужики, старики, убогі.

22. До поданих слів дібрати антоніми.

Щастя, добрий, високий, початок, говорити, голосно, верх, холодно, білий, низько, молодість, хвалити, здоровий, спокій, скутий, рівний, добро, правда.

23. Скласти речення з кількома антонімами.

Війна – мир; сильний – слабкий; великий – малий; молодий – старий; день – ніч; літо – зима; жар – холод; добро – лихо; поразка – перемога.

Конспект уроку

Тема: Однозначні та багатозначні слова.

Предметні компетентності:

Знаннєва складова: знає, що вивчає лексикологія; розуміє й витлумачує лексичне значення слів; пояснює лексичні значення багатозначних слів, омонімів і паронімів з урахуванням контексту.

Діяльнісна складова: розрізняє пряме й переносне значення багатозначних слів, правильно використовує такі слова в мовленні; користується тлумачним словником.

Ціннісна складова: усвідомлює багатство виражальних засобів української мови, зокрема багатство її лексичного складу; оцінює роль у мовленні слів, ужитих у переносному значенні, синонімів та анонімів; критично ставиться до власного мовлення, усвідомлює необхідність використання словників; усвідомлює й обговорює шляхи вдосконалення власного мовлення, зокрема збагачення словникового запасу.

Ключові компетентності:

Уміння вчитися впродовж життя.

Уміння: здійснювати самооцінювання результатів власної діяльності, рефлексію; застосовувати комунікативні стратегії відповідно до мети та ситуації спілкування.

Екологічна грамотність і здорове життя.

Ставлення: усвідомлення значення навколишнього середовища для життя і здоров'я людини.

Інформаційно-цифрова компетентність.

Ставлення: задоволення пізнавального інтересу.

Навчальні ресурси: дописи в соціальних мережах і коментарі до них.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Обладнання: презентація «Багатозначні та однозначні слова», картки «Перевір себе».

Перебіг уроку

I. Актуалізація опорних знань.

1. «Мозковий штурм».

- Що ми називаємо лексичним значенням слова?
- За якою ознакою слова поділяють на однозначні і багатозначні?
- Які слова є однозначними?
- Які слова називають багатозначними?

2. Робота біля дошки (індивідуальне завдання).

Картка 1. Визначте лексичне та граматичне значення слів (за потреби, скористайтеся тлумачним словником).

Ганок, літепло.

Картка 2. Перепишіть речення, виправивши в них лексичні помилки.

На протязі учбового року любий учень може відвідувати кружок.

Мій і мамин день народження співпадають.

3. Пояснювальний диктант.

Коментар учителя: Діти, доки ваші однокласники працюють біля дошки, ми з вами попрацюємо в зошитах. Посередині рядка записуємо число, класна робота, пояснювальний диктант. Ваше завдання: до наведених слів дібрати такі, що їх конкретизують, наприклад: природні явища: вітер, дощ, сніг, грім.

Емоції:...

Професії:...

Національності:...

Країни:....

II. Повідомлення теми й мети уроку.

Діти, як ви гадаєте, чи потрібно нам уміти розрізняти однозначні й багатозначні слова? Свою думку доведіть.

Тож темою уроку є «Однозначні і багатозначні слова». Сьогодні на уроці ми з вами поглибимо знання про лексикологію; розширимо і закріпимо знання про лексичне значення слів; навчимося пояснювати лексичні значення багатозначних слів, омонімів і паронімів з урахуванням контексту.

III. Пояснення вчителем нового матеріалу.

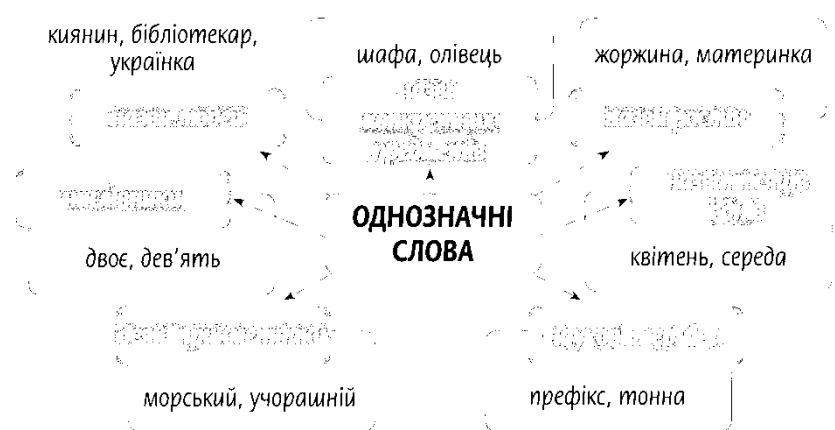
1. Читання з коментуванням.

Жили-були в чудовій країні Лексиці слова, Однозначні й Багатозначні. Однозначні були самозакоханими, дуже любили самих себе і не раз хизувалися своєю неповторністю. «Ми – особливі, – говорили вони. Маємо одне-єдине значення. І нікому його не віддамо». А Багатозначні не вважали себе особливими, бо були дуже скромними. Вони охоче дарували свої значення багатьом явищам, предметам, людям, якщо їх про це просили.

Одного разу, коли відбувалось святкування Дня Мови, цариця Лексика отримала багато привітань. Ці вітання вона передала своїм підлеглим – словам. Особливо багато вітальних листівок отримали Багатозначні слова – цілий мішок! Це й не дивно, бо вони були дуже щедрими до інших. А Однозначні слова дуже засумували, бо їм надіслали тільки невеликий пакуночок привітань. Вони зрозуміли, що своїм гонором відштовхнули всіх. Отже, у котрий раз перемогли Доброта й Скромність, а Пиха й Зарозумілість залишилися зневаженими.

На основі казки зробіть висновки про однозначні та багатозначні слова. Запишіть їх у зошит.

2. Розповідь учителя з використанням мультимедійної презентації.

3. Робота з підручником.

Коментар учителя:

Розгорніть підручник на сторінці 38. Прочитайте правила.

Слова української мови поділяють на *однозначні* та *багатозначні*.

До *однозначних* належать ті, що мають одне лексичне значення, наприклад: *деруни* — оладки з тертої картоплі.

Багатозначні слова мають кілька лексичних значень, наприклад: *ручка* — 1) *зменш.-пестл.*, кожна з двох верхніх кінцівок від плечового суглоба до кінчиків пальців; 2) частина предмета, за яку його держать або беруть рукою; 3) прилад для писання; 4) частина крісла, дивана тощо.

Треба розрізняти багатозначні слова й омоніми. Між значеннями багатозначного слова є внутрішній зв'язок: *поле* — 1) безліса рівнина (*пшеничне поле*); 2) спеціально обладнаний майданчик для змагань, спортивних ігор (*футбольне поле*). Обидва тлумачення мають спільне значення — «площа», «майданчик».

В омонімів відсутні будь-які значеннєві зв'язки: *лава* — вид меблів (*на лаві підсудних*), *лава* — спосіб шиккування людей в одну лінію (*лава солдатів*) і *лава* — розплавлена вулканічна маса (*лава виходить із вершини вулкана*).

У тлумачному словнику омоніми позначають цифрами, що стоять безпосередньо після заголовного слова, наприклад:

лава 1 (-и, ж. р.) — дошка на стояках, на яку сідають;

лава 2 (-и, ж. р.) — спосіб шиккування, коли люди стоять одне біля одного в лінію;

лава 3 (-и, ж. р.) — розплавлена силікатна маса, що виливається на земну поверхню під час вибуху вулкана.

У багатозначних словах цифрою позначають кожне значення, наприклад:

поле (-я, с. р.). 1. Безліса рівнина, рівний великий простір. 2. Спеціально обладнаний майданчик для спортивних ігор, змагань, посадки літаків.

4. Репродуктивна бесіда.

- Що ж таке однозначні слова? Наведіть приклади.
- Що таке багатозначні слова? Наведіть приклади.
- Яка різниця між багатозначними словами та омонімами?

IV. Закріплення набутих знань.

1. Робота з підручником.

Коментар учителя:

Розгорніть підручник на сторінці 38 і виконайте вправу 2.

Запишіть слова у 2 колонки: 1) багатозначні, 2) однозначні.

З перших букв виписаних слів складіть жіноче та чоловіче ім'я (Роман, Аліна).

Антилопа, роман, опера, люстра, Ізмаїл, молоти, абрикоса, наган, астероїд, ніжка.

2. Гра «Мудрагелі».

Примітка:

Мудрагель — це той, хто багато роздумує, обмірковує.

— Поясніть значення багатозначного слова *голова* в реченнях.

1. Як голова сивіє, то людина мудріє. 2. Хліб всьому голова. 3. Не той голова, що дуже кричить, а той, хто вміє навчить. 4. Яка головонька, така й розмовонька. 5. Сила без голови шаліє, а розум без сили мліє. 6. Зміряв його з ніг до голови. 7. Скільки голів, стільки й умів. (Народна творчість).

3. Робота з прислів'ями.

1. Зима без снігу – літо без хліба.

Коментар учителя:

З'ясуйте лексичне та граматичне значення слова «хліб». Що спільного між усіма значеннями багатозначного слова?

(Хліб – важливий для пращурів, назва переноситься на важливі речі: їжа, заробіток, гостинність).

2. Посій жито, а васильки (волошки) вродяться самі.

Коментар учителя:

З'ясуйте лексичне та граматичне значення слова «жито». Що спільного між усіма значеннями багатозначного слова?

V. Підсумок уроку.

1. Робота на картках «Перевір себе».

Коментар учителя:

Давайте виконаємо завдання на картках і перевіримо, чи добре ви засвоїли матеріал.

1. Укажіть багатозначне слово:

а) хлопчик;

б) голова;

в) суфікс.

2. Укажіть словосполучення зі словами в прямому значенні:

а) гострий біль;

б) високе дерево;

в) м'який характер.

3. Укажіть словосполучення зі словами у переносному значенні:

а) скромна людина;

б) скромний одяг ;

в) скромний заробіток .

4. Позначте правильне визначення однозначних слів:

а) однозвучні слова;

б) мають лише одне лексичне значення;

в) мають декілька лексичних значень.

5. У якому рядку всі слова багатозначні

а) теорема, стиль, стіна, сумка;

б) ніс, коса, ручка, ласка;

в) автомат, земля, рукав, ніжка.

2. Евристична бесіда.

- Який розділ науки про мову почали вивчати?

- Що таке лексикологія?

- Як поділяються слова за кількістю лексичних значень?

- Що називається лексичним значенням слова?

VI. Оголошення і коментар домашнього завдання

Коментар учителя:

Вашим домашнім завданням буде вивчити правила, подані в підручнику (с. 38–39), виконати вправу № 6 на с. 40. Погляньте на вправу. Вашим завданням буде списати речення, вставляючи пропущені літери, знайти й позначити багатозначні слова й омоніми. Також пропоную Вам для закріплення вивченого матеріалу відсканувати QR-код і виконати вправу «Однозначні та багатозначні слова» на сервісі LearningApps. Скриншоти результатів надіслати.

